06/10

ІЛЬКО БОРЩАК

НАПОЛЄОН І УКРАЇНА

З невідомих документів із тогочасними ілюстраціями

Передмова

проф. ЕДВАРДА ДРІО

789

77194/19

(9(15))-1941

БІБЛІОТЕКА НАУКОВ. Т-ва ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

ЛЬВІВ 1937

БІБЛІОТЕКА „ДІЛА“, Ч. 19.

Львів. Бібліотека АН УРСР

ОБГОРТКА С. ГОРДИНСЬКОГО

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 407

З друкарні Видавничої Спілки „Діло“ Львів, Ринок 10.

Peint par M. Gérard.
Gravé par Pagan.
Napoleon 1er Empereur
des Français et Roi d'Italie.
à Paris chez Jeuhert fils et Charles Bance.

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВ. Т-ВА ім. ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ

Дочці моїй Вірі
присвячую.

Mon cher Ami,

Vous m'avez demandé pour votre livre quelques lignes de préface. Je suis très heureux de cette occasion de vous féliciter du bel effort que vous avez fait pour reconstituer les titres historiques de la nation ukrainienne.

Lorsque le nom de l'Ukraine a reparu dans l'histoire parmi les désastres de la Russie et du tsarisme unitaire, vous avez été des premiers à proclamer en France que l'Ukraine n'était pas une pure invention de la science ou de l'ambition hégémonique de l'Allemagne, et je me suis réjoui de pouvoir mettre à votre disposition pour cela la Revue des Etudes Napoléoniennes (1922).

En vérité, grâce à vous, nous nous souviendrons mieux que l'Ukraine est une vieille et grande nation qui a conservé d'âge en âge les traditions et les droits. Grâce à vous, nous avons retrouvé la politique de notre ancienne monarchie: nous avons mieux compris Mazeppa.

Mais surtout, mon cher ami, laissez moi vous féliciter et vous remercier de nous avoir aidés à comprendre et à faire comprendre la vraie figure de Napoléon.

D'aucuns, et surtout les Allemands, du moins les Prussiens, ont voulu le présenter comme un tyran, comme un despote.

Мій Дорогий Друже,

Ви прохали в мене кілька рядків передмови для Вашої книжки. Я дуже щасливий, що маю нагоду скласти Вам побажання за Ваше гарне зусилля, щоб привернути історичні права українській нації.

Коли після провалу Росії та єдинонеділимого царату імя України знову віджило в історії, Ви один із перших у Франції проголосили, що Україна не є чистою вигадкою німецької науки або німецької амбіції до геґемонії і я з радістю віддав у цій справі для ваших послуг „Журнал Наполеонівських Студій" (1922).

Завдяки Вам ми будемо краще памятати, що Україна — давня й велика нація, яка з покоління в покоління зберігала свої традиції та права. Завдяки Вам ми віднайшли політику нашої старої монархії і ми краще зрозуміли Мазепу.

Але головно, дорогий мій друже, дозвольте привітати Вас і подякувати за те, що Ви допомогли нам зрозуміти й передати це зрозуміння іншим — справжню постать Наполеона.

Дехто, особливо німці, принаймні прусаки, бажали зробити з нього тирана, деспота.

Vous savez bien, vous, qu'il fut un libérateur; — il a appelé l'Italie à l'indépendance, il a ressucité un moment la Pologne. On retrouve son nom dans la renaissance de la Yougo-Slavie à côté de celui de Kara Georges, et de la Grèce à côté de Rhigas.

Vous nous avez rendu un grand service scientifique et politique, en rappelant qu'il a réveillé aussi la conscience nationale de l'Ukraine.

L'Ukraine vit et vivra.

Nous autres Français, fils de la Grande Révolution, nous saluons votre Ukraine libre.

Nous sommes assurés qu'elle gardera à notre France les sentiments d'amitié qu'elle affirme depuis des siècles.

Edouard Driault.

Ви ж добре знаєте його ролю у визвольному русі національностей: він покликав до незалежности Італію, він відбудував на якийсь час Польщу. Його імя знаходимо при відродженні Югославії, поруч з Кара Джорджем та в історії Греції поруч імени Ріґа.

Ви зробили нам велику наукову й політичну послугу, нагадавши, що Наполеон звязаний теж із відродженням національного руху на Україні.

Україна живе й житиме.

Ми, французи, сини Великої Революції, ми вітаємо вашу вільну Україну.

Ми певні, що вона зберігатиме для нашої Франції почуття дружби, яку вона виявляла від віків.

Едуард Дріо.

ВІД АВТОРА.

Ця книга є пятою частиною праці „Франція й Україна", що має подати огляд франко-українських взаємин у ході віків. Деякі уривки з цієї частини друкувалися свого часу у французьких періодичних виданнях („Revue des Etudes Napoleoniennes" „Le Temps", „Le Monde Slave"), але остаточним нашим висновком сьогодні є оця книга, що з неї сподіваємося незабаром пустити у світ і французьке видання.

„Наполеон і Україна" займається також і добою революції, бо в міжнародній політиці Французька Революція й перша Імперія були тісно звязані одна з одною. За тих часів Україна не користувалася вже навіть тою обмеженою автономією, яку мала ще за часів першої половини XVIII. віку, яким ми присвятили іншу частину („Великий Мазепинець. Григор Орлик", Львів, 1932). Україна за добу Наполеона політично була ззичайною провінцією російської імперії й як така могла бути лише о б є к т о м міжнародніх комбінацій. Такою вона й була для Наполеона, як видко з матеріялів, що їх читач знайде далі.

Матеріяли ці здебільшого появляються вперше; претендувати на цілковиту повність вони не можуть, хоч розшукували ми їх довгими роками. Та які нові матеріяли і не знайшлось би пізніше, вони, гадаємо, основно не змінять тих висновків, що їх зробить читач, коли скінчить останню нашу сторінку. Пишемо „читач", бо самі ми свідомо стримувались від висновків; вони зрештою зайві. Документи, які тут подаємо, такі красномовні, що коментувати їх та ще докладно — значило б тільки збільшувати друковані сторінки (а не зміст), а це непотрібне ані читачам ані авторові.

З тих самих причин ми строго трималися теми „Наполеон і Україна", а не відходили в бік питань звязаних зі східньою політикою Наполеона, питань вельми цікавих, але далеких від нашої теми. Особою Наполеона та його політикою ми займалися тільки настільки, наскільки це було потрібне, щоб читач зрозумів „українську політику" найбільшого військового ґенія у світі, одного з найздібніших державних діячів історії, основника модерної Франції і — що може ще важніше — постаті, яку природа обдарувала такими ріжноманітними талантами, що вона завжди й скрізь буде окрасою людського ґенія, без огляду на те, чи кому подобається, чи не подобається діяльність Наполеона...

Вкінці висловлюємо подяку установам і особам, що в той чи інший спосіб прийшли нам з допомогою підчас писання цієї книги, а саме: „Національній Бібліотеці", „Архівам міністерства закордонних справ", „Архівам війни та моря", Націо-

нальному Архівові та бібліотеці міста Ґіз; покійним вже нині французьким історикам **Albert Mathiez**, **A. Chuquet**, **F. Masson** *та найбільшому сьогодні історикові наполеонівської доби професорові* **Edouard Driault** *авторові восьмитомової монументальної праці „Наполеон і Европа", який зробив нам честь передмовою до цієї книги.*

Не можемо не подякувати на цьому місці французьким публіцистам, що свого часу відгукнулись у ґазетах на французькі уривки цієї праці і через це захитали у французькій опінії одною з найдурніших історичних леґенд, буцім-то „німці вигадали Україну".

Зокрема дякую Михайлові Рудницькому за поміч при виданні цієї книги; він — можна сказати — від довгого часу вже є нашим моральним видавцем у Галичині.

Дружина моя, що з такою саможертвою допомагала моїм працям, не дожила до появи цієї книги. В її память присвячую я цю студію дочці Вірі, якій нехай ці сторінки нагадують Україну, де жили й діяли її предки, починаючи від Данила Апостола, — Україну, яку, вірю, вона ще побачить.

Париж, травень 1937.

Буасі д'Анґля.

ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ СУПРОТИ УКРАЇНИ

I.

Французька революція й українська справа. Відношення Катерини II. до революції. Дипльомат Жене про Україну. Промова Буасі д'Анґля. Інструкція конвенту дипльоматам у Венеції та Гамбурзі в українській справі. Меморіял Парандієра про Україну. Де Семонвіль, посол до Туреччини дістає інструкцію викликати повстання на Україні. Промова Буасі д'Анґля в конвенті. Звіт французького аґента на Україні з 24. грудня 1795. р. Місія аґента Муасонюра на Україні в 1796. р. Член конверту Ґарран де Кульон про українську справу. Відношення революційного уряду до Польщі.

Спадкоємець революції та новий цезар — Наполеон за слушним висловом французького історика Альберта Вандаля, втіляв у своїй закордонній політиці одночасно політику Хльодовіґа та Революційного Комітету Громадської Безпеки.

Нам нераз уже доводилось аналізувати відношення старого французького режиму — королівства Бурбонів — до України й ми довели безперечними документами, що французька політика XVII. й XVIII. в. взагалі ставилися прихильно до українських державницьких змагань. Революційна Франція нічого не змінила в цій політиці.

Новітня Франція з перших днів свого існування знайшла невблаганного ворога в особі царської Росії. До природних та історичних протиріч Франції та Росії на Сході Европи й на Близькому Сході, приєднався ще тепер страшний жах Катерини II. перед „Французькою Пошестю". То був час розцвіту найтемнішої реакції в імперії Романових, і цариця не могла очевидно залишитися байдужою до гасла виголошеного на берегах Сени: „Народи народжуються вільними та рівними, невольниками їх робить лише державний устрій".

Знищення Бастилії знайшло французьким представником у Петербурзі Жене (Genet), який напередодні революції замінив відомого Сеґюра, що супроводив Катерину підчас її подорожі 1787. р. по Україні. Один з нечисленних дипльоматів Жене негайно щиро приєднався до нового режіму, спершу до конституційної монархії, згодом до республики. Легко уявити собі становище Жене при дворі, де так ненавиділи революцію. Реляції Жене знамениті не тільки змістом, але й формою, дають докладну й красномовну картину боротьби Катерини з революцією, якої втіленням у Петербурзі був саме Жене.

Вже 3. листопада 1789. р. Жене сповіщає уряд, що „тут уживають заходів проти заколотів у Франції". Спостерігаючи умови російського життя, Жене, між іншим, завважує: „як колись селяни Росії, що не посідають жадної землі та є на становищі рабів, розірвуть кайдани, що їх скували, вони першим чином переріжуть шляхту, що воло-

діє всіма землями". Представник нової Франції мав звязки з якимись людьми, що „скінчили школи та вміють читати. Вони запевнювали мене з ентузіязмом, що як їх синів, братів чи родичів пішлють битися з французами, вони благатимуть їх, щоб стріляли в повітря".

Зносини Жене з ліберальними на той час російськими верствами не залишилися, звичайно, таємницею для уряду, так, що 19. липня 1792. р. цариця вислала Жене з Росії та перервала дипльоматичні звязки з Францією до того часу „доки Його Христіяніша Величність не дістане знову своїх прав і привілеїв".

Жене приїхавши до Парижа застав тут одностайне обурення проти Росії, якої войовничі приготування проти революційної Франції добре були відомі. Ще на початку 1790. р. в міністерстві закордонних справ зложили довгий меморіял „Про небезпеку для Европи від політики анексій Росії". Цей меморіял різко осуджує закордонну політику царату, починаючи від Петра. Про Україну читаємо в цьому меморіялі: „Тоді жертвою царської амбіції впала Україна — країна багата на збіжжя, густо заселена войовничою нацією, що свого часу уявляла важливу для нас барієру між Росією і Польщею".

Негайно, як Жене прибув з Росії, комітет Конвенту, що кермував закордонними справами, доручив йому зложити меморіял про народи, що заселюють Росію. Нема чого й казати, що Жене не пожалів темних фарб для зображення царської ім-

перії. Очевидно, він зупиняється й на Україні „країні повній славетних традицій з войовничою нацією, сильно роздратованою московським ярмом". Жене радить Конвентові підготовити повстання в Росії, а в першу чергу на Україні. При цьому французький дипльомат покликується на Карла XII, що „стратив всю справу лише тому, що не досить енерґійно переводив у життя свої принципи щодо Московії, яка до царя Петра була нічим і імя якої ми ледви знали".

В комітеті Конвенту, який дістав меморіял від Жене, були дві особи, що віддавна цікавилися Україною: були ними Карра й Буасі д'Анґля.

Фаховець у справах східньої Европи, колишній особистий секретар волоського господаря — Карра підчас свого перебування в Ясах слідкував за подіями на Україні. В 1777 році він видав „Історію Молдавії та Валахії", підкреслюючи відмінність Росії від України, де „свого часу славнозвісний Богдан Хмельницький, гетьман і вожд козаків, примушував тремтіти не тільки поляків, але й турків, які звали його Хмелем".

Буасі д'Анґля (Boisy d'Anglas) — видатна постать революції. Людина вельми освічена, автор низки літературних праць, він від самого початку революції зацікавився справами відношення царського уряду до України, Криму та Грузії. В цих питаннях Буасі д'Анґля читав багато, роблючи виписки, які хотів може використати для ширшої праці, що так і не побачила світу. Саме з почину Буасі д'Анґля Конвент наказав перекласти на фран-

Ґарран — Кульон.

Держ. бібліотека
УСР

цузьку мову працю анґлійця Єліяса Абесі про Туреччину, працю вельми русофобську. В комітеті закордонних справ Конвенту підчас обговорювання меморіялу Жене, Буасі д'Анґля між іншим покликався на уривок праці Абесі про козаччину, а саме таке її місце: „Колись козаки доходили до воріт Царгороду. Поляки не поводилися з козаками, як це належалося такій войовничій нації, і вони відмовилися залежати в будьякий спосіб від чванливої польської нації. Турки використовуючи таку необережність поляків, шукали козацької приязни і ріжного роду політичними залицяннями притягали козаків до своїх інтересів".

Карра й Буасі д'Анґля були ініціяторами того, що Конвент наказав свому представникові „для Польщі та східних країн", громадянинові Парандієрові, який мав за осідок Гамбурґ, „пильно слідкувати за настроями на Україні та подавати інформації про українські справи". Одночасно Лєлєман, посол у Венеції, де він орґанізував польських еміґрантів, одержав інструкцію „придивитися, чи немає поміж поляками українців, бо Польща та Україна мають поширити гасла свободи на всій півночі".

За якийсь час Парандієр надіслав Конвентові меморіял про Україну та козаччину, де між іншим читаємо: „Східна частина Волині, воєвідства київське та брацлавське, Поділля, майже всі заселені козаками. Країна ця зветься Україна й дуже родюча. Російська армія одержує ввесь свій хліб і фураж з України. Мешканці цієї останньої всі відважні, мужні, сміливі, меткі та незацікавлені в жадних

Львівська державна наукова бібліотека
407

матеріяльних користях і тужать до своєї незалежности. Через цю любов до самостійного життя вони в 1648. р. піднесли повстання проти утисків польської шляхти, так, що нарешті король Казимір змушений був визнати їх ватажка Хмельницького головою і гетьманом України".

У літку 1792. р. Конвент вислав посла де Семонвіля (de Semonville) до Туреччини, якому міністр закордонних справ Лєбрен (Lebrun) дав таку інструкцію: „П. де Семонвіль пояснить Великому Везиреві всілякі труднощі, серед яких опинилась Росія, а саме поганий стан її фінансів, істнування ріжних ґруп, що готові розділити цю широку імперію, зрештою можливість повстань на Україні, на Кубані і в Грузії проти російського уряду. Пояснивши, як можна докладніше, про морські сили, які ми можемо розвернути в Архіпелязі, п. де Семонвіль дасть зрозуміти Порті можливість незалежности Криму і зруйнування Херсону, як неминучий наслідок появи французької ескадри на Чорному Морі".

За кілька день йшла нова інструкція, виразніша:

„Ми маємо на увазі притягти Швецію на наш бік. Ми не знехтуємо жадного способу, щоб переконати її про потребу інвазії в Фінляндії та наступу на росіян на Балтику. Ми гадаємо, що легко буде піднести рух поміж татарами, які загалом ненавидять росіян. Буде корисно сприяти повстанню кубанських татар, бо тоді вони допоможуть захопити острів Тамань, а звідси у свою чергу легко

буде зробити десант у Криму. Тому, що більшість кримських татар втікла в 1784. р. до Царгороду, легко буде з їх допомогою розвідати про місцеві умовини і як саме здійснити цей проєкт. Можна буде також через розумних емісарів розвідати настрій серед козацької нації, яка, звикла до свободи, мусить з нетерплячкою переносити своє поневолення в Росії (l' esclavage de la Russie). Врешті, буде можливо знайти поміж козаками якусь сміливу особу, що відважилась би зорґанізувати повстання й відновити історію Пуґачова. Громадянин Семонвіль сам оцінить на місці ті чи інші способи, і його світлий патріотизм проводитиме ним у розшуках засобів для здійснення цього проєкту".

Як бачимо, Лєбрен отверто стає на шлях розчленування царської імперії, а союзом зі Швецією та Туреччиною відновляє королівську „Східню барієру", в якій Україна завжди грала свою ролю.

Семонвіль вирушив у Царгород, де посли Росії, Цісаря та Прусії, тоді обєднаних в антифранцузьку коаліцію, швидко довідались, що посол революційної Франції везе якісь пропозиції султанові. Хоч самих пропозицій ворожі Франції дипльомати не знали, але робили, що тільки могли, щоб Семонвіль не дістався до Туреччини. 9. серпня 1792. р. вони передали султанові меморіял, в якому читаємо: „Кривава якобінська партія, бажаючи скрізь роздути духа анархії та ворожнечі, вислала до Царгороду одного з найнебезпечніших її членів Семонвіля, людину таких неетичних засад, що кілька урядів уже відмовили йому вїзд на свою територію. Негідні проєкти цього емісара, які є ві-

домі цісарському дворові, прагнуть не більше й не менше, як розсварити Туреччину з її друзями і створити диверзію корисну для злочинної орди, що панує у Франції і хоче знищити цілу Европу".

Російський посол запевняв султана, що „Семонвіль — якобінець, тобто належить до секти пекольної, злочинної, одержимої демократією, складеної із клятих ворогів і відомих вбийників, що користуються проти всіх володарів зрадою, перфідією, ножем і отруєю".

Переляканий султан відмовив Семонвілеві (який очевидно зовсім не надавався ані на вбийника, ані на злодія, а був аристократом, що визнав новий режим) вїзд до Царгороду, і проєкти Лєбрена дальше архівів не зайшли. Але змісту цих проєктів Конвент не забув. В інструкції „Комітету громадської безпеки" до Ревбеля (Rewbell), з 12. вантоза 1794. знаходимо: „Безперечно ми можемо провадити з Росією лише політичну війну з огляду на простір, що відділює наші країни. А щоб якслід провадити цю війну, треба підтримувати Польщу, донських козаків і Україну, колишню союзницю шведського короля Карла XII. Цю войовничу, колись вільну, націю поневолив цар Петро. Необхідно відродити в цієї нації почуття свободи, щоб вона могла знищити ярмо, під яким стогне і щоб дерево свободи розцвило в Києві".

Що реального Конвент хотів зробити, щоб „дерево свободи розцвило в Києві" годі дізнатися з документів, але діставши цю інструкцію Ревбель нотує:

„Див. „Анекдоти" Шерера".

Не важко догадатися, про які саме „Анекдоти" думав Ревбель. В 1792. р. Жан-Бенуа Шерер, автор голосної праці „Аннали Малоросії", що появилися 1788. р., видав анонімно у Льондоні шеститомову працю під назвою: „Цікаві та таємні анекдоти про російський двір, за російськими архівами; також кілька анекдот, що стосуються до ріжних народів цієї держави. Подав мандрівник, що пробув 13 років у Росії". Ці „Анекдоти" і мав на увазі Ревбель, який певно і прочитав їх. А там він міг знайти цікаві речі про Україну: про московський терор за часів шведчини (III., ст. 123), про руїну Батурина (V., ст. 210—211), про руїну Січі (III., ст. 134—141). Лєктура Ревбеля (а як людина цікава та освічена, він певно не обмежився лише „Анекдотами" Шерера) не пропала дурно, і ми незабаром зустрінемо ще Ревбеля в документах, що торкаються України...

„Одинацятого плювіоза Третього року Республики" (1795) в Національному Конвенті провадилися палкі дебати про міжнароднє становище Франції. Велику промову виголосив знаний нам вже Буасі д'Анґля, який заатакував у найгострішний спосіб Росію.

„Росія — твердив Буасі д'Анґля — це гірський руїнницький потік, а щоб він не розлився, то його треба необхідно спинити. Чи треба мені, громадяни, вам нагадувати, що вже 60 років, як Росія, ховаючи в собі дикунську силу, придбавши способи новітньої тактики, знищила Кавказ, поневолила козаків, підбила Грузію, завоювала Крим, поділила Польщу, зжахнула турецьку імперію й за-

грожує Царгородові? Знаю, що мені можуть відповісти і з певною підставою, що російська імперія — це кольос на глиняних ногах, що корупція розїдає її, що рабство позбавляє її всякої енерґії, що вона надто величезна для урядування, що розширюючись, вона тамсамим готує свою руїну й що кожне її завоювання, це крок до катастрофи. Погоджуюсь з усім цим, але ґіґант, раніше ніж загинути, роздушить вас і впаде на ваших руїнах. Подумайте про це, час минає, блискавка блискає, московський потік збирається, Атилля вдруге рушає й ви загинете, як своєчасно не зєднаєте свої сили, щоб зупинити цей руїнницький бич".

Чи не внаслідок промови Буасі д'Анґля три дні пізніше урядовий Moniteur Universel приніс фантастичну, але характеристичну вістку з Росії, що, мовляв „Козаки повстали проти російського ярма. Повстання надзвичайно поширюється і салдати Катерини мусять від нині битися з одним з найвідважніших народів Европи, який бореться за свою свободу".

Залишаючи на боці фразеольоґію та стиль промови Буасі д'Анґля та вістки „Монітора", всеж маємо яскраву тенденцію тодішньої французької політики.

Та справа не обмежилась тільки самими промовами. Франція за тих часів мала якихсь таємних аґентів на Україні. Один з них, якого імени не можна встановити, надіслав 24. грудня 1795. р. листа до міністра закордонних справ, в якому запевнює що „в поборюванні московської сили треба, го-

ловним чином, рахувати на козацьку силу на Україні. Цей нарід, колись вільний, не забув ще, чим він був. Без огляду на деспотизм Росії, що все душить, Козацька Нація зберегла почуття свободи. У глибині річей це буде смертельним ударом для Росії, коли вдасться піднести Україну, яка тоді відограє велику, коли не головну ролю, у справі визволення всіх славянських націй, що стогнуть під московським ярмом".

Таємний аґент докладно зупиняється на природі України, на її багатствах, на родючому ґрунті, худобі, великих економічних перспективах і на характері „міцної раси, відомої у цілій Европі".

Незабаром померла цариця Катерина, а її син Павло оголосив формальну війну Франції, а це мусіло очевидно ще більше зміцнити у французьких урядових колах зацікавлення Україною. Дійсно у вересні 1796. р. знаний уже нам Ревбель, член Директорії надсилає на Україну таємного аґента під іменем Муасонюра. 8. травня 1797. р. він вернувся вже до Франції, відвідавши Правий беріг, Київ і Полтаву. Того самого дня він надіслав зі Страсбурґа рапорт до Ревбеля. Рапорт цей на превеликий жаль зложено в загальних тонах; видко, що Муасонюр з якихось причин уникає тут фактичних інформацій про свою місію. Можливо, що Муасонюр хотів таким чином більше заінтриґувати Ревбеля. Тому знаходимо в рапорті зі Страсбурґа загальні моменти з історії України, очевидно про шведчину, та такі твердження, що якщо російська армія чогось варта, то лише завдяки українським козакам.

Рапорт Муасонюра зробив своє. 23. лютого 1798. Ревбель приняв його під прибраним іменем Вольсея. На цій авдієнції Муасонюр чи Вольсей підніс цілий плян антиросійської пропаґанди на Україні. В чому конкретно полягав цей плян уповні не можна довідатися з документів; але Муасонюр запевняв Ревбеля, що це „є результат комбінацій, над якими він багато міркував, що вони обґрунтовані на його досвіді місцевих умовин і що він певний успіху, коли уряд доручить йому цю конфіденційну місію, яку він твердо рішив довести до кінця, навіть рискуючи життям".

Муасонюр уважав, що „від Озівського моря до Волині можна розташувати аґентів, які під його власним проводом нагадували б мешканцям про їх славне минуле й доводили б їм, яке небезпечне для них московське панування. Згодом, як витвориться вже певний настрій, необхідно буде надіслати на Україну кілька французів старшин-інструкторів. Зброї непотрібно, бо населення володіє нею удовіль. Головною базою в разі повстання — що повинно бути конечною метою всієї цієї акції — буде Басарабщина, звідки дуже легко можна мати сполучення з французьким послом у Царгороді"...

На цьому місці мусимо перервати меморіял Муасонюра до Ревбеля, щоб нагадати, що вже на якийсь час раніше — 15. квітня 1797. р., поляки еміґранти в Парижі представили Директорії плян визволення Польщі, для якої вимагали також цілий правий беріг Дніпра разом з Києвом „старою польською країною". Згідно з цим пляном, селяни Правобережжя „ставляться вельми прихильно до

поляків і вони перші допоможуть французам у справі визволення Польщі".

Невідомо яким чином Муасонюр довідався про польські претенсії, але у свому меморіялі, що його передав Ревбелеві на авдієнції, він згадує польський плян, який поборює в коротких, але катеґоричних виразах. „Звязати справу революції на Україні з плянами польських патріотів це заздалегідь провалити всі наші проєкти щодо цієї країни. Населення на Україні ставиться з надзвичайним недовірям до всього польського, добре памятаючи часи панування польської шляхти в країні козаків".

Муасонюр пропонує Директорії вислати французьку ескадру з експедиційним корпусом у південну Україну.

„Туреччина, яку мусіла б французька дипльоматія зацікавити в експедиції надією на повернення Криму, певно перепустить охоче ескадру через Дарданелі і ця остання легко зможе зробити десант на Чорному Морі. Раз висадившись, французька армія знайде сім (!) міліонів мешканців, з запалом готових допомогти французам роздушити росіян. Російський уряд не може рахувати на своє військо на Україні, бо воно в переважній більшости складається з українських козаків. А відірвавши Україну від Росії, Франція завдасть останній рішучий удар, від якого ця хижацька держава ніколи не зможе опамятатися, бо єдине хоре місце російської імперії — це Україна. А тоді нова братня (себто для Франції І. Б.) республика утвориться в колишній вільній країні Козаків, і діти відродженої Козацької Республики благословити-

муть назавжди французьку республику та імя нашої країни вічно житиме в наддніпрянських степах. Скрізь у цих степах я помітив ненависть населення до російського ярма. Всі жаліють, що входять у склад держави рабів. Вони голосно (!) кличуть французів і свободу".

Залишаючи на боці фразеольоґію меморіялу Муасонюра, яка відбиває на собі час французької революції, залишаючи на боці також певне перебільшення французького аґента („голосно кличуть французів і свободу"!), все ж маємо перед очима кокретний плян, про який, як ми вже бачили, думав і Лєбрен і про який геть пізніше думатиме якийсь час і Наполеон III. Архіви не зберегли для нас дальшої пайки проєктів Муасонюра, і ми не знаємо навіть думки Директорії про ці далекосяжні проєкти, таксамо як невідома нам доля й самого французького аґента, що блукав по українських степах. Рік пізніше французька ескадра дійсно вийшла в море, але, як відомо, зовсім в іншому напрямку: до Єгипту...

Всі ці проєкти в українській справі, звичайно, залишалися державною тайною і зміст їх не доходив до ширшого громадянства. Проте симпатії до України зустрічаємо також і в тодішній пресі та друках. На одному з останніх мусимо зупинитися докладніше з огляду на особу автора, як теж з огляду на зміст цієї публікації. Маємо на увазі твір Ґаран де Кульона.

Спочатку член Установчих Зборів, а потім Конвенту — Ґаран де Кульон належав до лівиці,

був „ґенеральним прокурором" і автором закону про визволення чорних у французьких кольоніях.

„Будучи в осередку політичної хуртовини, я мав потребу зупинитися на проблємах, далеких від мого особистого життя". Такою проблємою були для члена Конвенту причини упадку польської держави. Він зібрав багато матеріялу, прочитав досить солідну на ті часи літературу і в „третьому році Республики" (1795) вийшла у світ його книжка під заголовком „Політичні досліди над старою й новою польською державою, прикладені до її останньої революції".

„Яка не була б доля цієї книжки — пише Ґаран де Кульон в передмові — вона не осягне своєї мети, коли не збільшить ненависти чесних людей до всіх гнобителів і коли не викличе їх обурення на підлу коаліцію, що здатна грабувати обеззброєних рабів. Вона не осягне мети, коли не доведе народам, що це сусідні королі, а не вільні нації (себто Франція) стоять на перепоні до їх незалежности".

Оповідаючи докладно історію Польщі, автор, очевидно, підкреслює сваволю шляхти:

„Здається, що такий страшний гніт повинен був би вже давно піднести польський нарід проти своїх тиранів, але упадок духа — наслідок рабства — доходить до того, що людина стає сама подібна до скотини, яку тримають у ярмі, звикає до гніту, аж доки незвичайні обставини або зоря свободи, що перемагає всі перепони — не потрясе ним. У всіх країнах і повсякчас бувають люди, що ненавидять рабства і вміють знайти спосіб визволитись

та покарати своїх тиранів. Такий приклад дали нам українські козаки".

Автор присвячує цілий шостий розділ (трицять сторінок) спеціяльно козаччині та Україні, „країні гарній та великій, як пів Франції, де панувала приємна атмосфера свободи, незалежности, братерства й рівности"...

„Київ, столиця України, неначе призначений був самою долею, завдяки свому чудовому положенню серед Дніпра між Балтійським і Чорним Морем, завдяки своїм зносинам з Европою та заснованій там школі (Києво-Могилянська академія — І. Б.) для поширення культури та науки у тих диких краях. Як ніодне місто в Европі переходив Київ із рук до рук варварських народів-наїздників і все палили та нищили його переможці, але без огляду на усе те, Київ щораз відроджувався із руїн"...

„Підчас унії Литви з Польщею Україна та козаки підпали під суверенітет Польщі, яка зобовязалася признавати права та привілеї України. Але така підлеглість одного народу другому не могла довго тривати без переміни. Хоч як були б подібні одна до одної ці форми васалітету, ми не знайдемо прикладу, де шановано би умови життя, основа яких завжди незабезпечена, коли два уряди, що зєдналися такими договорами, не бажають щиро щастя народів, коли з одного і другого боку вони не змагають до свободи — найпевнішої підстави цього щастя, — коли вони скоро не переконаються, що справедливість вимагає для обох народів рівности політичних прав, коли нема в їх почутті

взаємного братерства, коли вони не довіряють один одному. Панівна держава швидко змагатиме до поневолення васальної держави, знищивши її привілеї, тоді як остання буде намагатися видобутися зпід поневолення, рвучи все, що її вяже з панівною державою і пробуючи навязати нові союзи назверх. Все це сталося і з козаками".

„...Успіх і багатства Козаччини, а особливо її надзвичайна відвага викликала заздрість польського уряду, що рішився знищити козацькі вольности спершу підступом, відтак жорстокостями та силою. Пороздавано великі лани ріллі, що є джерелом багатства цієї країни, польській шляхті, що гнобила мешканців України. Їх жінок та дівчат ганебно насилувано, дотого впровадивши туди католицьких ксьондзів, Польща хотіла приневолити козаків признати супрематію папи й римські забобони в той час, як козаки признавали супрематію царгородського патріярха й забобони грецької церкви. Тих із гетьманів, які захищали привілеї своєї нації й яких не можна було підкупити, захоплювали поляки йдучи в нечуваний розріз з найсвятішими договорами, стинали їм голови та четвертували. Але повстання народу, що не звик до ярма, було таке широке, як і законне. Козаки повстали й запалені ненавистю, що зродилася в них підчас довгого гнету, видушували шляхту, де тільки вона їм попадалася. Проте вони шанували мирне населення, що мало, як і раніше, захист у них".

„Невичерпаний ґеній Хмельницького витримав довгу війну з найкращими ґенералами Польщі, аж доки мир не потвердив сепарації тих двох країн

(Польщі й України — І. Б.). Але легше було Україні видобутися зпід польської кормиги, ніж зберегти свою незалежність і її доля повинна б послужити зразком для народів, які настільки сліпі, що надіються знайти щирий захист у чужих урядів".

„Цар Петро дав легко козакам оці королівські обіцянки, яких володарі ніколи не відмовляють, але ніколи й не додержують"...

Зупинившись на скасуванню української автономії, Ґаран де Кульон додає:

„Велику частину українських земель роздано тому родові кріпаків, яких називають російською шляхтою. На Україну наслано російські суди, найбільш підкупні в Европі, й офіцерство російського або німецького походження. Наостанку, як Катерина зібрала рабів із усіх своїх провінцій, щоб скласти Кодекс, чого так ніколи й не зробили, і коли підчас того козаки вимагали повернення своїх законів та автономії України — їх делеґатів сковано, перевезено у Петербург, де майже всі померли у вязниці від голоду й холоду. Нещасні козаки зробили останню спробу, щоб звільнитися від російської кормиги і на початку цього століття зєдналися зі шведами. Але ворожнеча і корупція оволоділа їх старшиною, вони справу програли і всіх запорожців розстріляно без ріжниці віку та роду.

„Коли вже на Україні запанував мир, що йде слідом за поневоленням, одного дня Европа дізналася про абсолютне винищення запорожців. У своєму указі чеснотлива Катерина закидала запорожцям їх розпусне життя, їх відданість своїм законам, на які вона сама — ця релігійна цариця при-

сягала, що їх не порушить. З того часу Україна все більш і більш западала у дикий стан, у якому вона перебувала й кілька століть раніше".

„Але природа у своїй творчости та свободі могутніша, ніж тиранство. Жменя ґотів, що втекли в гори Астурії, зуміли вигнати маврів із усіх провінцій Еспанії; також і ґеній незалежности ходить-блукає поміж нещасними останками українських козаків. І може бути, що недалекий уже час, як враз із кримськими та кубанськими татарами під проводом нового Пугачова (!) українські козаки змінять обличчя Росії, а Україна, поневолена в ріжні доби своєї історії, не зазнаватиме більше сорому, щоб бути скованою від рук, призначених до роботи голкою та веретеном (жінка — Катерина)".

Плямуючи такими виразами царський гніт на Україні, автор не забуває й польської шляхти, яка „гноблючи козаків подібно як спартанці це робили в Лякедемонії з гельотами... сміла гукати про свободу і патріотизм...".

Читач, певно, запримітив критичне становище Ґарана де Кульон до Польщі, як і підкреслення Муасонюра у свому меморіялі, щоб французький уряд жадним чином не звязував своєї української акції з Польщею. Ці застереження не є якимсь випадковим явищем, а відзеркалюють відношення французької революції до Польщі й то не лише до старої Польщі, але й до Польщі по розборах. На цьому відношенню мусимо хоч коротко зупинитися, бо воно у свою чергу вплинуло теж на Наполеона.

Як тільки в Парижі дізналися про конституцію 3. травня, поміркований посол, Ґорза (Gorsas), пише у ґазеті: Le Courrier de 83 départements: „Хто справжні автори тієї революції? Король і 60 аристократів. Справжній суверен — нарід, не висловився".

„У Польщі — пише 7. січня 1792. р. урядовий „Монітор" — свобода не торкається ані селян, ані некатоликів".

Напередодні повстання 1792. р. Костюшко звертається за грошовою допомогою до Конвенту. Конвент катеґорично відмовляє, бо „поляки не мають і не знають суверенности народу". Костюшко висилає до Парижа спеціяльного аґента Барса (Barss), який засипає Конвент меморіялами. Даремна річ: Конвент — невблаганний „бо повстання в Польщі робить шляхта". Революційний Париж не хотів допомогти Польщі, бо бачив у ній аристократичну державу, навіть і в 1793—94. роках. „По суті — писала 30. квітня 1796. р. „La Gazette Nationale de France" — польському народові байдуже було вирватися зпід російського ярма, щоб залишитись назавжди під ярмом маґнатів".

Ця фраза малює красномовно, як поставилася французька революція до Польщі й пояснює зміст застережень Муасонюра і праці Ґаран де Кульона.

Мальт-Брюн.

НЕНАВИСТЬ НАПОЛЄОНА ДО РОСІЇ

II.

Наполєон стає на чолі Франції. Як він ставився до росіян. Книжки про Україну, що їх читав Наполєон, перший консуль. Проєкт Еміля Ґодена про французьку експанзію на Україні. Рапорт Бурґуана про „країни біля Чорного та Озівського Моря". Зносини наполєонівських аґентів з дунайською Січчю. Ґенерал Себастіяні, французький посол у Царгороді, приймає депутацію Дунайської Січі і поширює проклямації на Україні проти росіян. Значіння вислову „польське питання" за часів Наполєона. Залежність французької преси від Наполєона. Мальт Брюн про Україну. Економічний мотив в українських проєктах Наполєона. Проєкт барона Антуана про франко-українську торговлю. Праця Жана Дюбуа на цю тему. Україна у ріжних працях французів. Студія Рулієва. Українська справа в освітленні наполєонівської преси.

18. брюмера восьмого року республіки (9. XI. 1799. р.) Наполєон Бонапарт станув на чолі Франції, і для цілої Европи почалася нова доба — доба Наполєона, що мала величезне значіння на розвиток національного почуття серед народів Европи і навіть в інших частинах світу. Від Копенгаґену до Сараґосси, від Міляно до Калькути поява наполєонівських військ була епохальним моментом в історії національного розвитку тої чи іншої країни. Бо Наполєон під тим оглядом був передовсім спад-

коємцем Великої Революції, що проголосила національний принцип одною з підстав своєї закордонної політики. Цей принцип Наполеон комбінуватиме разом із традиційною політикою старої Франції.

Відношення Наполеона до України залежало, очевидячки, від того, як він ставився до Росії. Щоб наблизитися до психольоґії Наполеона в російському питанні, треба стати на погляд його сучасників. А для них усіх — вихованих у традиціях XVIII. століття, росіяни це „варвари", які за панування Катерини II. дійшли до Чорного Моря, але Наполеон — наступник усіх королів, наступник колишніх цісарів мусів загородити шлях росіянам. Талейран, перший помічник Наполеона, нераз і ініціятор у закордонній політиці, нехтував і ставився з погордою до Росії як елеґантний дипльомат XVIII. віку. Готерів (Hauterive) — політичний директор міністерства закордонних справ, права рука Талейрана й самого Наполеона, що почав свою карієру при Шуазелі, переконаному русофобі, вважав росіян за „північних варварів". Для всього цього оточення Наполеона росіяни були „варварами", „стародавніми персами" або „середньовічними вестґотами", що загрожували Европі XIX. віку, як у свій час варвари — Атенам і Римові.

Послухаймо самого Наполеона.

29. січня 1807. р. він має промову в сенаті:

„Коли грецька тіяра буде тріюмфувати від Балтику до Середземнього моря, тоді ми побачимо, що хмара фанатиків і варварів нападе на наші землі".

Напередодні походу 1812. р. Наполеон у розмові зі своїм міністром фінансів Молієном заявив, що Европі загрожують росіяни, подібно, наче „північні татари", або „китайці". Вже на засланні, на далекому океані Наполеон писав: „Московити — це варвари, що не мають батьківщини. Мою память шануватимуть тоді, коли ці північні варвари володітимуть Европою".

Вілємен, історик Наполеона, що мав у своєму розпорядженні деякі приватні папери цісаря запевнює, що „його панівним почуванням супроти росіян був жах. Ще в Італії, коли він уперше побачив росіян, називав їх не інакше, як татарами і вважав за необхідне відкинути їх за Москву".

Поміж лектурою Першого Консуля, як тільки він осів у Мальмезоні, були дві книжки про Росію, які мусіли ознайомити його теж з Україною. Ці книжки варт розглянути.

Перша книга — це „Історія Петра III., імператора Росії. Видрукована з рукопису найденого в паперах Монморена, колишнього міністра закордонних справ і складена таємним аґентом Людвика XV. на петербурському дворі". Автором цієї анонімної книги вважають Шарля Ляво (Laveaux), що був у 1761—1773 рр. таємним аґентом Франції у Росії. У книзі Ляво Наполеон найшов кілька прихильних сторінок про Україну, про Мазепу, про сатрапа Теплова, якого французький аґент прирівнює не більше й не менше, як з Сеяном, кривавим прибічником римського Тиберія.

Друга праця — цікавіша, яку читав перший консул і то читав з увагою, це спомини Шарля Ма-

сона. Масон (1762—1807) французький протестант, жив у Росії від 1786 р., де вчителював і був особистим секретарем майбутнього Олександра I. У 1796 р. цар Павло вислав Масона з Росії і книга його була там довго заборонена.

У праці Масона Наполеон прочитав цілу главу під назвою „Козаки", а саме:

„Войовнича козацька нація незабаром зникне з землі, подібно іншим націям, на яких ляг російський скиптр, хіба, що щаслива революція визволить Козаків від ярма, що їх гнітить і нищить".

Масон підкреслює відмінність українців від росіян („нічого спільного з росіянами"), їх відвагу й те, що вони не звикли до кріпацтва.

„...З Україною Росія перестала рахуватись, коли побачила, що це може зробити безкарно..." „...Козацька держава (L' Etat des Cosaques) була щаслива, як порівняти її цілковиту незалежність з цілковитою неволею росіян, що сьогодні господарюють на Україні...". Останнім справжнім гетьманом Масон уважає Мазепу, якого задуми докладно описує. Знищення української автономії „завдало остаточний удар незалежности козаків, які від нині були зрівняні з російськими невольниками. Коли лиш один раз деспотизм почав топтати права народів, від тоді він уже не міг зупинитися. Найменша павза параліжує його, треба, щоб він ішов вперед, доки не впаде в безодню, яку сам собі приготовив, або не розібється об перепони, що їх сам спричинив. Гніт народжує незадоволення, яке раніше чи пізніше переходить у спротив,

а потім у повстання. Козацька нація, саме тепер перебуває в такій кризі...”

Стільки прочитав про Україну перший консул, як осів у Мальмезоні... За кілька тижнів хтось із урядовців міністерства закордонних справ накреслив меморіял для Наполеона, де аналізував завдання французької закордонної політики. Меморіял не підписаний, точної дати на ньому не має і взагалі це швидше нескінчений бруліон. Проте цікаво можна там прочитати таке: „Останній гетьман України та його край перейшли у володіння Росії. Ось і вислід для народу, що повірив у приязнь Росії та довірився їй. Але приневолити вільну націю не значить ще вбити її. Козацька нація, що стільки прислужилася для могутности Росії, зручно підтримана, може легко відділитися від неї...”

Два роки пізніше, 6. вересня 1802. р. Еміль Ґоден, французький представник у Туреччині в меморіялі до Першого Консула пропонував заснувати в Південній Україні, на березі Чорного Моря, французькі комерційні факторії „на зразок анґлійських” (в Індії — І. Б.). Ці факторії з одного боку мали б збалянсувати анґлійський вплив у „справжній Росії” (тобто Великоросії), а з другого боку були б провідниками французького впливу на Україні. Всіх співробітників факторій треба б підбирати з людей фахових, колишніх військових і моряків, які в разі потреби могли б бути старшинами в армії.

Ґоден передбачає момент боротьби з Росією через вплив на Босфорі, де тоді Наполеон займав панівне становище. Якби така боротьба дійсно ви-

никла, франко-турецький експедиційний корпус висадився б в Одесі, Херсоні, Миколаєві. Урядовці факторій, знайомі з місцевими умовинами, допомагатимуть військам.

„Населення — продовжує Ґоден — колись вільна і шляхетна нація — бачучи турецькі війська, до яких воно має постійну симпатію, повстане проти московитів. Особливо, коли Перший Консул, авторитет і слава якого дійшли вже до степів України, звернеться із проклямацією до українських козаків, — як у свій час до мамелюків-арабів у Єгипті, — забезпечивши їм повернення старих вольностей, котрими козаки користувалися до часів гетьмана Мазепи".

Ґоден настоює на тому, що підчас військових операцій доведеться користати з досвідів єгипетської кампанії; він певний, що „Перший Консул знайде на степах України славу не менше, ніж під пірамідами". Ґоден натякає, що до нього приїжджали якісь посли від запорожців „що хоч і знищені, але досі не забули своїх традицій, слави та любови до свободи". Мабуть це були якісь запорожці, що перебували в країнах Туреччини, на Дунаю, після розгрому 1775. р.

Десь того самого 1802. року якийсь французький аґент у Туреччині пропонує Першому Консулеві „розділити російську імперію", надіславши до чорноморських портів 15.000 французів і 50.000 турків.

Всі ці пропозиції зробили своє враження на Бонапарта. 15. брюмера 1804. року військовий комісар Бурґуен (Bourgoin), що був на посаді вій-

ськового аташе при послі в Петербурзі, дістав наказ від Наполєона представити рапорт про „країни біля Чорного та Озівського моря". Це детальний меморіял на 90 сторінок ін 4°. Бурґуен починає з того, наскільки Україна корисна для Франції в економічному відношенні. Вона є добрим ринком для французьких вин, оливи, кольоніяльного краму, за що може експортувати до Франції дерево, шкіру, збіжжя тощо. Далі Бурґуен дає історичний екскурс про Україну, про її історію за старих часів, про козаків — „спочатку певних союзників Польщі проти турків а потім, коли вони побачили, що їх трактують як підданців — страшних ворогів Польщі". „Українці — пише в іншому місці Бурґуен — відріжнюються тим, що дуже привязані до своєї незалежности. Тому вони поступнево шукали союзу з росіянами, шведами, турками та татарами". Бурґуен оповідає про знищення Січі „що доконало назавжди українську свободу і залишило невдоволення в цілому народі".

Цим невдоволенням, на думку Бурґуена, треба покористуватися і вислати на Україну аґентів, у подобі купців, які „таємно та вміло підюджували б населення, нагадуючи йому про славетне минуле й мізерну сучасність. У свій час, коли політична конюнктура приведе до отвертої війни між Францією і Росією, повстання на Україні буде одним з чинників перемоги"...

Напередодні війни з Росією, союзницею Австрії, в канцеляріях Наполєона видко взагалі займалися Україною, бо наприклад, в „Національному Архіві" за років 1803—1804 знаходимо окремі

біоґрафічні записки про російських достойників українського походження: Трощинського, Розумовських і Кочубеїв. Цьому українському походженню, мабуть, надавали в Парижі якесь значіння, хоч сьогодні ми знаємо, що це українське походження не мало жадного реального значіння для українського руху.

Французька дипльоматія студіюючи українське питання, занялася навіть Дунайською Січчю. Пізніше 6. грудня 1804. р. французький аґент у Букарешті сповіщає уряд, що ввійшов в якісь ближче незнані нам зносини з трьома тисячами козаків „рештою запорожців, що після розгрому їх царицею Катериною, виеміґрували на Дунай, де дістають від волоського володаря 8 піястрів на місяць та утворюють знамениту кінноту. Я гадаю, що цих людей не треба тратити з нашого обрію".

У Парижі дійсно не тратили з ока цих людей, бо вже як вибухла війна, у вересні 1805. р.. французький посол у Царгороді, відомий ґенерал Себастіяні, той самий, що зміцнив у такий знаменитий спосіб Дарданелі, відвідав Ґалац, Браїлів, Констанцу, приняв депутацію запорожців, якій урочисто обіцяв „по розгромі Росії, відвічного ворога свободолюбних народів" повернути, „стародавні вільности в захист яких від нині стоятиме великий цісар Наполеон". Себастіяні дав запорозькій делеґації якусь суму грошей і навіть „відповідні проклямації для поширення поміж їх близькими на Україні". На превеликий жаль цих проклямацій немає ніде в Парижі. Може хтось знайде їх колись на Україні чи в Румунії, або в Туреччині...

ESSAI HISTORIQUE

SUR

LE COMMERCE ET LA NAVIGATION

DE

LA MER-NOIRE,

OU

Voyage et entreprises pour établir des rapports commerciaux et maritimes entre les ports de la Mer-Noire et ceux de la Méditerranée :

(par Antoine)

Ouvrage enrichi d'une carte où se trouvent tracés, 1°. la navigation intérieure d'une grande partie de la Russie européenne et celle de l'ancienne Pologne ; 2°. le tableau de l'Europe, servant à indiquer les routes que suit le commerce de Russie par la mer Baltique et la Mer-Noire pour les ports de la Méditerranée ; 3°. le plan des cataractes du Niéper.

BIBLIOTHÈQUE IMPÉRIALE

A PARIS,

CHEZ H. AGASSE, IMPRIMEUR-LIBRAIRE,
RUE DES POITEVINS, n°. 18.

AN XIII. — (1805.)

Заголовна сторінка праці Антуана.

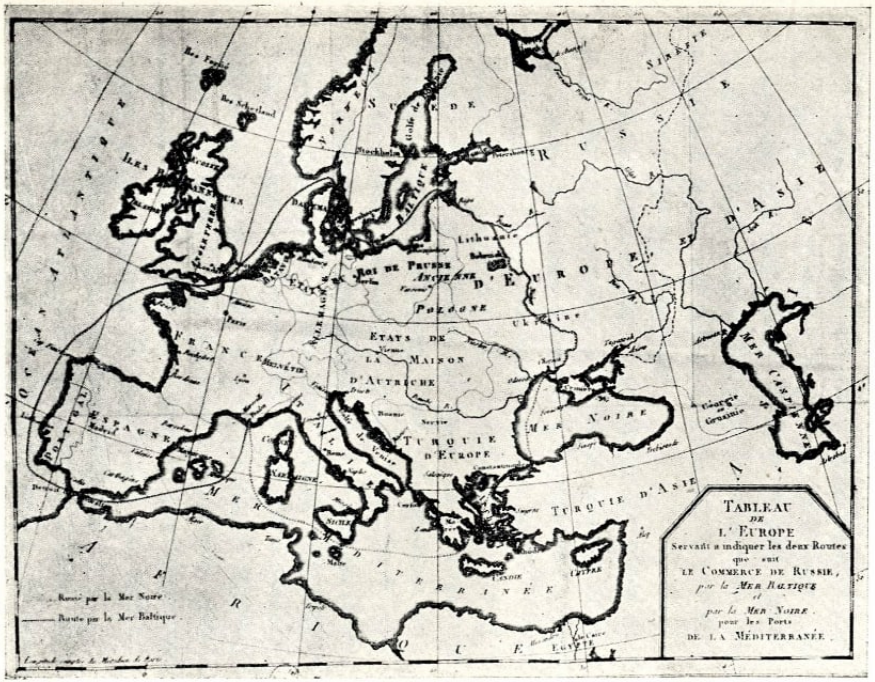

Мапа морського сполучення між Францією (Марсейль) і Україною (Одеса).

Другого грудня 1805. р., під Австерліцом, союзна з Австрією російська армія була розбита на ґамуз; майже цілу її ґвардію перебили, Олександер I ледви не попав у полон. Між Францією і Росією почалася вітверта боротьба, що мала припинитися аж під Тільзитом. У 1806. р. Наполеон розгромив Прусію під Єною та з початком 1807. р. увійшов у польські землі. „Польське питання" стануло на порядку денному.

Вживаючи виразу „польське питання", ми повинні зразу відмітити, що він не значив за тих часів тільки питання Польщі у вузькому розумінні цього слова. Під „польським питанням" розуміли в Европі на початку XIX. в. цілий комплекс політично-дипльоматичних проблем, що виринули внаслідок розборів Польщі, які так радикально змінили політичну мапу Східньої Европи. В тодішніх дипльоматичних канцеляріях до „польського питання" подекуди належали також питання Росії, Швеції, Прусії, Туреччини, України, навіть Грузії. Це було те саме, що за наших часів, після російської революції, ми бачили з виразом „російське питання", яке поправді означає для французів не тільки етноґрафічну Росію, але і всі народи, що складали колишню царську імперію.

Отже „польське питання" почали дискутувати у французькій пресі й літературі. Загально відомо, що починаючи від 18. брюмера, з менту, коли Наполеон зробився диктатором Франції, у Франції істнувала лише одна політична ґазета „Монітор", один лише політичний журналіст, що міг свобідно виявляти свою фумку — Бонапарте. Він

був справжній головний редактор „Монітора". Коли Бурієн, особистий секретар Наполеона, тримав зранку у руках французькі ґазети, Наполеон казав: „Залиште, залиште, я знаю, що там пишуть. Вони пишуть тільки те, що я хочу". Дійсно, нічого, абсолютно нічого не друкували в ґазетах без дозволу господаря.

Геть пізніше, на Св. Олені, Наполеон 13. липня 1816. р., заявив свому прибічникові Ля-Казові (Las Cases), авторові знаменитого „Mémorial de Sainte-Hélène": — „Як тільки підносилися питання політичної комбінації або якогось дипльоматичного кроку, я негайно давав відповідний наказ „Моніторові"."

Більше того; до 1858. р., коли пожежа знищила редакцію „Монітора", в його архівах переховалися рукописи статтей самого Наполеона та коректура інших статтей із власноручними поправками цісаря.

У світлі вищенаведених рядків, всі твори та статті часів Наполеона, присвячені українським справам, треба розглядати як рефлекс поглядів і думок самого Наполеона. Вони, без сумніву, є автентичним джерелом для історії проблеми „Наполеон і Україна".

Поміж цими творами передовсім кинемо оком на книгу знаменитого ґеоґрафа та вченого Мальт-Брюна, гарячого революціонера з 1789. р., хоч і данського походження, який пристав до Наполеона, бачучи в ньому спадкоємця революції. У передмові до своєї праці Мальт-Брюн сам зазначає, що книгу замовив йому французький уряд.

Автор переглянув багато друкованих джерел, на які покликається. Він згадує також про рукописну працю якогось Руселя Вуцема (Roussel Vouzeme) „що дала нам багато докладних інформацій про Україну". На скільки ми дізналися, то цей Русель Вуцем був одним із тих старшин, що підчас таємної місії Дюмуріє при барській конфедерації, перебував як аґент на Лівобережжі. У всякому разі цей аґент був живим свідком життя на Україні; його інформації ніколи не видруковані й яких сліду ми не могли відшукати, лягли певно в основу міркувань Мальт-Брюна про Україну.

Автор присвячує Україні два великі розділи (IV і XVI), при чому він гаразд розуміє, що Галичина звязана своєю історією і своїм населенням з Наддніпрянщиною: „Червона Русь була незалежною державою, яку польський король Болеслав Хоробрий привів до васального становища в 1008 р." але в 1213 р. „галицьке королівство (Royaume de Halicz ou de Galitzie) стало абсолютно незалежним".

Згадуючи розбори Польщі та перехід Галичини до Марії Тереси, Мальт-Брюн, як справжній син 1789. р., патетично викрикує про „амбітність володарів", що загарбують чужі землі. „Ось так народи засновують держави, які потім гинуть і при загибелі яких ледви чи не зникають самі народи". „Польща зникла, а Сан-Маріно існує! Так доля любить нищити гордість смертних!"

В XVI-му розділі Мальт-Брюн слідами давніх істориків і мандрівників описує природу України,

захоплюється її фльорою та фавною, її родючим ґрунтом. Кілька сторінок Мальт-Брюн присвячує зокрема економічним зносинам України із Францією, доводючи як обидві ці країни з цього погляду доповнюють одна одну. Це, як ми вже бачили з вищенаведених меморіялів, було одним з мотивів проєктів про Україну за часів Наполєона. Такий мотив, звичайно, не був випадковий. З наполєонівських часів беруть початок модерні світові війни задля економічних ринків. Одним з наслідків французької революції був швидкий розвиток торговельного капіталу в країнах Західньої Европи, де відчувається велика потреба у східній сировині, головно у збіжжі. Ця потреба зачеплює й Україну, де за тих часів швидким темпом зростає продукція й експорт хліба. „Арнаутка" Харківщини і навіть Вороніжчини, стає на черзі дня париської та льондонської біржі.

Боротьба між Францією та Анґлією в деякій мірі була також боротьбою за український хлібний ринок. Починаючи майже від XVI. ст. аж до часів Наполєона, головним споживачем російської сировини була Анґлія, безпосередньо чи посередньо через Голяндію. Якби Франція захопила український ринок, це було б великим ударом для Анґлії — монополізаторки ринку цілої царської імперії.

Ми знаємо, якто небезпечно з наукового боку і яка це велика спокуса модернізувати деякі історичні явища, знаємо, що не треба пересовувати слів у століттях: вони мають свою дату, анахронізми ж в історії є найгіршим варваризмом.

Проте безсторонній дослідувач цієї доби, студіюючи архівні матеріяли, не може не прийти до висновку, що вже за часів Наполеона французька політика дивилася на Росію, як на цілий світ, а не як на одну монолітичну націю; в цьому світі зложеному з ріжноманітних народів, провадилася боротьба за економічні впливи, що необхідно тягло за собою й політичні користи для держави-переможниці. В Росії та Україні наполеонівська Франція змагалася з Анґлією, як в Індії, як в американських кольоніях — за ринки сировини.

Правда, в тогочасних джерелах ми мало знаходимо слів і понять, до яких ми звикли нині, розглядаючи хід економічної експанзії тої чи іншої держави. Але це тільки так мовити поверховна, декоративна сторона: заглиблюючись, доходячи до змісту подій ми вельми виразно бачимо цю економічну французьку експанзію на Україні. Дальший хід подій не дає змоги Франції довести до кінця цієї боротьби; Наполеона розбили, але 40 років пізніше його наступник Наполеон III, надсилаючи свою фльоту до Одеси, має на увазі „хліб України". І хоч анґлійці за часів Наполеона III були формальними союзниками, всеж ж французькі аґенти у Царгороді дістають інструкцію „вживати всіх заходів, щоб у завойованих містах України осідали французькі крамарі, а не анґлійці..."

Катастрофа 1870. р. знищила всі ці далекосяжні французькі пляни. З того часу німецька небезпека станула у центрі французької закордонної політики, Франція пішла на союз з царською Росією. Але з перших днів російської революції знову

починається економічно-політична експанзія на Україні та боротьба з Анґлією задля ринків на російському суходолі.

Чи не для наших часів написані оці рядки Мальт-Брюна 125 років тому?

„Україна, яка уявляє собою такі великі багатства у збіжжі, майже зовсім позбавлена мануфактури; французька торговля знайде через Чорне Море ринок, рівно корисний обом країнам на сукно, шовк, бакалію, вино, оливу тощо. Франція не зустріне на Україні, як на Балтику і як узагалі скрізь у світі цієї ворожої нації (Анґлія), що дбає про захоплення всесвітньої комерції. Дотого ж Франція з огляду на свій кредит, на близькість портів Середземного Моря, де вона користується таким великим політичним впливом, є державою, що знаходиться в найсприятливіших умовинах для торговлі з Україною...".

Пишучи ці рядки Мальт-Брюн добре зважив їх значіння. Вони не були якимсь літературно-реторичним зворотом, а мали у своїй основі так званий український проєкт барона Антуана, якого працею Мальт-Брюн широко користувався в економічній частині своєї праці.

Барон Антуан-де-Сен-Жозеф (1749—1826), відомий за своїх часів економіст і мандрівник, був шваґром маршала Бернадоте, майбутнього шведського короля та інтимним другом Йосифа Бонапарта, брата Наполєона. Ще за часів царювання Людовика XVI., він виробив ґрандіозний на ту добу проєкт орґанізації франко-української торговлі. Йому допомагали Вержен — міністр закор-

донних справ, Шуазель — посол у Туреччині та Сеґюр — посол у Петебуррзі. Антуан звернув свою увагу на величезний зріст чорноморських портів, яких вивіз краму за 20 років (1768—1788) збільшився на 129%, тоді, як за той самий час вивіз із балтійських портів збільшився тільки на 44%. Антуан навіть відбув подорож на Україну, де на місці студіював умови ринку і встиг у 80-их роках XVIII. ст. відіслати 20 кораблів із крамом із Херсону до Марсилії і ввезти з Марсилії до Херсону 153 кораблі.

Революція очевидно мусіла перервати всі ці широкі проєкти. Але ледви при владі опинився Наполєон, як Антуан знову вертається до проєкту, яким надзвичайно зацікавився Наполєон. На замовлення Наполєона барон Антуан видає у 1805 р. працю п. н.: „Історичний нарис про торговлю та плавбу на Чорному Морі або подорож і спроби встановити торговельні та морські звязки між пристанями Чорного Моря та Середземного". Праця ця є детальним оглядом можливостей франко-українських економічних зносин і на підставі власних спостережень, і на підставі урядових архівів, що їх Наполєон відчинив для Антуана. Тогочасна французька преса широко реклямувала цю книгу, яку Наполєон особисто кілька разів перечитував і яка стала джерелом для інших французьких публікацій про Україну.

На другий рік (1806), офіціозний економіст Жан Дюбуа випустив поважну працю про „Французьку торговлю в сучасному становищі Европи", де присвячує яких 150 сторінок Україні, користую-

чись головно матеріялами, що їх зібрав Антуан. Для Дюбуа — бо така є думка володаря — економічна експанзія на Україну має також, як і для Антуана, метою знищити анґлійську конкуренцію на Балтику. Чорне Море, що омиває Україну, мусить бути відчинене для Франції і це зробить Наполеон. „Той самий ґеній, що врятував Францію, своїми впливами визволить торговлю від тиранії Анґлії". Заклик досить красномовний...

Вернемося знову до Мальт-Брюна. Цікаві є його погляди на українську націю. „Українці (les Ukrainois) — пише він згідно за загально принятою історичною системою — це нащадки київської Руси. Селяни на Україні ощадніші, ніж московські: вони не пустошать у хижацький спосіб своїх лісів. Будинки українських селян гарні і міцні, ніхто з них не носить лаптів, як на Московщині. Вони кремезніше збудовані і більше освічені, ніж селяни, наприклад, Литви".

Відомости, що „садки це гордість і краса України", що „господарське знаряддя, якого вживають українці, зручніше, ніж знаряддя москвитів", автор одержав від якогось українця, якого назви не подає, але припускаємо, що ним був якийсь польський еміґрант з України. „Не можна — пише Мальт-Брюн — оповідати про Україну, не згадавши її славнозвісної столиці Києва" — і тут подає докладну історію Києва.

Для французького вченого українці тягнуться на захід аж до Карпат, де „оселилися ще до IX. століття". За цим іде нарис історії Галичини, де читаємо: „Галицький князь Данило утворив не-

Маршал Себастіяні.

залежну державу, імя його є славою Руси. Мова в Галичині у 2/3 населення подібна до мови на Україні".

Твір Мальт-Брюна був гаслом для цілої низки праць на тему „польського питання". Губерт Вотрен присвячує обширну книгу цьому питанню і зачеплює також українську справу. Для нього українці „славетна раса, від якої тремтіли мури Царгороду, Білгороду та Трапезунту". Сучасник революційної Франції, автор плямує кріпацтво, яке „московський уряд накинув славетній расі, що мала такого ґенія, як Хмельницький".

Де Романо, старшина для доручень при віцекоролі Італії, князі Євгені Богарне, видає в 1807. р. в Міляно двотомовий огляд про донських козаків, але торкається й українських козаків, які цікавлять його з військового боку.

Леруа де Фляжі, розглядаючи у спеціяльній праці становище Росії, підкреслює „неспокійний дух українців (des Ukrainiens), до яких навіть цар Петро мусів залицятися" і те, що „кріпацтво є новим явищем на Україні та не відповідає умовам її життя".

Публіцист Муніє у своїй двотомовій праці „Історія Польщі від її початку аж до 1795. року", присвячує кілька сторінок Україні, де між іншим читаємо: „Україна, яку заселяли козаки, стала притулком великої кількости селян із Польщі, яких переслідування панів примусило залишити цю країну. Шляхта вимагала своїх васалів, а козаки зі свого боку взяли нещасних під свій захист і відмовлялися віддати селян їх тиранам. Тоді польська

шляхта утворила плян позбавити козаків їх привілеїв та повернути їх у кріпаків, подібно як селян у Польщі".

Муніє зупиняється на перших козацьких повстаннях, підкреслюючи, що вони виникли, як наслідок „гидкої та віроломної поведінки шляхти". Хмельницький, на думку автора, був „відважний полководець і людина, під проводом якого козаки, струснувши троном Польщі, забезпечили свою свободу... Підтриманий татарами, Хмельницький кинув на Польщу вогонь і кров, тільки селян він помилував. Остаточне знищення Польщі було б неминуче, коли б переможці вміли були використати свої успіхи, але цьому перешкодили сварки поміж татарами і козаками"...

До цієї самої доби відноситься також симптоматична поява відомої в рукописі ще в кінці XVIII. в. праці Рулієра.

У 1768. р. Кльод-Карльоман де Рулієр, дипльомат і академік, приятель Некера, Руссо та Маблі, дістав доручення від Людовіка XV. написати для наслідника — майбутнього Людовіка XVI. „Історію анархії в Польщі". У своїй солідно на ті часи документованій праці, Рулієр користався також порадами Рейневаля, французького дипльомата, що підчас своєї амбасади у Ґданську мав якісь таємні зносини із запорожцями. Можливо, що він і вплинув на зміст сторінок присвячених Україні.

Провідна думка Рулієра про минуле України видна з таких рядків: „Рівного союзу між суверенною шляхтою й вільними селянами бути не могло.

Переможені після найстрашніших повстань козаки піддалися москвитам, гадаючи знайти кращі для себе умови життя в нації однакої віри. Але і це було неможливо". Чому? У відповідь на це Рулієр слідами Олєаріюса та Герберштайна в вельми різких рядках малює московський режім. Рядки ці були в такій мірі різкі, що книгу Рулієра заборонили були в Росії аж до часів Олександра II. У своїй праці Рулієр згадав навіть такі факти, що вважалися за тих часів державною тайною, а саме, що версайський кабінет підтримував зносини з останніми мазепинцями.

З невідомих нам причин (припускаємо, що в цьому відограло ролю надто отверте цитування Рулієром документів із державних архівів) праця ця залишилася в рукописі аж до 1806. р., коли ним зацікавився Наполєон. 30. листопада 1806. р. цісар наказує дістати йому рукопис Рулієра, який „прочитаю з задоволенням. Я чув про цю працю оцінки захоплення". Лєктура Наполєона спричинила появу у світ праці Рулієра. Наполєон як сам писав „чекав з нетерплячкою на примірник книги". Цією книгою Наполєон завсіди користувався, коли доводилось йому брати під увагу польське питання.

Щоб скінчити з книгою Рулієра, не зайве буде тут подати, що Олександер I., довідавшись про намір Наполєона видати рукопис Рулієра, підкупив особу, в якої переховувався цей рукопис і його віддали до руки виправленим „у російському дусі". Дізнавшись про такий підступ, Наполєон наказав знищити вже видруковані аркуші й відновити первісний текст Рулієра. Мім іншим підчас Тиль-

зитського побачення, російський цар закидав Наполєонові видання книги Рулієра.

Не могла не зареаґувати на українське питання й наполєонівська преса, про характер якої ми згадали вище. Був за тих часів часопис „The Argus“, прототип сучасних нам пропаґандивних видань. Видавцем цього часопису було саме французьке міністерство закордонних справ; анґлійська мова часопису мала за своє завдання вести французьку пропаґанду в самій Анґлії. Часопис цей, нині великий раритет, на своїх сторінках яскраво виявляє зацікавлення Наполєонівського уряду українським питанням. Наприклад, 16. січня 1807. року читаємо: „Не треба забувати при розвязуванні питань залежних від війни і про Україну, багату країну, поневолену Росією". 31. січня 1807. року той самий часопис заатакував Росію, яка „прийшла в Европу від холодних берегів Волги, знищила силу Швеції, зруйнувала Польщу, скасувала свободу козаків на Україні... Першу свою узурпацію в Европі російська імперія почала з України"...

У звязку з кампанією Наполєона на сході Европи, зявилося також офіційне видання якогось Richard'a. „Провідник подорожника по Европі". Урядовий „Journal de l' Empire“ спішить 7. січня 1807. р. під пером знаного вже нам Мальт-Брюна обговорити новий провідник. Між іншим читаємо тут: „...Дуже здивувала нас відсутність в цій праці подробиць про Україну. Колись я поділяв загальну думку, що плян Карла XII. не був поважний, але тепер розглянувши місцеві умови на сході Европи та зібравши відомости від людей, що народилися

на Україні (поляків? — І. Б.), я змінив свій погляд і вважаю, що Україна є найкращим шляхом, щоб атакувати центр Росії".

Зупинившись докладно на природних багатствах України, Мальт-Брюн додає, що „Українці вельми інтеліґентні, вільнолюбний дух почувається в їх зверхньому вигляді".

НАПОЛЄОН І ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ

III.

Наполєон зустрічається реально з українським питанням на території Польщі. Польські пляни щодо України в 1806—1807. рр. Вимога Костюшка, Тадея Мостовського й варшавських поляків. Наполєон підносить питання про рейд на Правоберіжжя. Нещирість цього проєкту. Авдієнція у Талєйрана польських поміщиків з України. Проєкт Городиського про повстання на Україні. Меморіял варшавського уряду з 15. березня 1807. р. до Талєйрана у справі України. Меморіял полковника Наймана. Відношення Талєйрана до поляків. Маршал Лянн про поляків. Справжнє відношення Наполєона.

Після знищення „святої римської імперії німецької нації" Наполєон рушив на схід, розбуджуючи скрізь приспане національне почуття у народів, до яких досі лише долітали відгуки громів французької революції.

На території Польщі Наполєон мусів реально зустрінутися з українським питанням, про що згадали самі поляки. Все, що торкалося України в добу 1807—1809. рр. приходило через руки або варшавських поляків, або поляків-землевласників з України. Скажемо заздалегідь, що без огляду на все те наполєонівський уряд поставився з великою резервою до України „made in Poland". Цьому сприяло те, що французькі дипльомати загалом

кажучи добре орієнтувалися в польсько-українських відносинах.

Ще в 1806. р. Наполеон згадав про Костюшка, що жив на еміґрації і запрохав його до Парижа. Костюшко ухилився від цього, наперед прохаючи відповідних для Польщі ґарантій між іншим, щоб „кордони Польщі були від Риґи до Одеси та від Данціґу до Угорщини". Майже одночасно другий польський еміґрант Тадей Мостовський, 22. листопада 1806. р., в листі до Маре, французького міністра закордонних справ, вимагає як кордонів Польщі: „Одру на Заході, Балтик на півночі, Двину та Дніпро на сході, Чорне Море та Карпати на півдні".

Не без впливу польських еміґрантів, якийсь незнаний нам урядовець французького міністерства закордонних справ у меморіялі з листопада 1806. р. радить Наполеонові відновити Польщу в її історичних межах, на сході „з цілою Україною і частиною Басарабщини з твердинею Бендери".

Майже ті самі ідеї зустрічаємо в меморіялі, що його подали 30. січня 1807. р. поляки в Варшаві, який вони назвали „проєктом конституції для Польщі". Меморіял вимагав самостійної Польщі „до Дніпра та Чорного Моря, так, щоб уся Україна до Очакова і самий Очаків належали до Польщі". В заміну за це автори пропонували французам „осісти надовго в країні Дніпра, яка знову стане країною Козаків". На думку поляків, французи мали бути окупаційною армією на Україні, включеній у рямці відбудованої польської держави. Згодом, коли козацтво буде вже відновлене,

на Україні залишилися б тільки французи інструктори, так, що військова контроля над Україною була б у руках Франції.

Спершу в Парижі не звертали ніякої уваги на всі ці проєкти, бо Наполеон гадав, що розбита Прусія негайно скапітулює. Але Берлін робив спробу продовжувати боротьбу, і тоді Наполеон почав уважніше придивлятися до „українських проєктів". Очевидно, що політична сторінка цих проєктів зовсім не цікавила в той час Наполеона, а брав він на увагу виключно стратеґічні користи від української диверзії. В розмовах з Талейраном Наполеон кілька разів зачепив питання рейду на Волинь та Поділля. 6. березня 1807. року Наполеон наказує Талейранові вияснити із членами польського уряду, що утворився у Варшаві, чи істнують якісь реальні можливости щодо повстання в районі Камянця. Він навіть обіцює польському урядові, що вишле під командуванням маршала Массена 30.000 війська на молдавсько-український кордон і що додасть до них 15.000 поляків, які залишаться в районі Камянця, щоб спровокувати повстання на цілому Правобережжі. В дійсности Наполеон хотів тільки всіма цими проєктами залякати росіян. „Я буду — пише він — вельми задоволений, якщо ці чутки дійдуть до російського командування".

Одначе польський уряд зовсім поважно хопився за обіцянки Наполеона. 9. березня 1807. р. Талейран приняв у Варшаві двох польських землевласників на Україні — Городиського та Наймана. Вони запевняли французького міністра, що 50.000

людей готові до повстання на Київщині, а на Поділлі 6.000... Кадри повстанців на Київщині складаються головно з українських козаків. Повстанці, як упевняли емісари польського уряду, можуть витримати два-три тижні, тобто до того часу, коли французькі війська наблизяться. Саме повстання мало початися на 42-ий день після відповіди Наполеона Городиському.

Щоб більше переконати Талейрана, варшавський уряд додав до заяв Городиського та Наймана докладний меморіял, датований 15. березнем. В тому меморіялі, який Талейран дав прочитати Наполеонові, читаємо між іншим таке:

„...Російський уряд не може рахувати на любов народу на Україні. Найбільша частина цього населення належала колись до греко-католицької віри, але сьогодні вона під натиском російського уряду вже православна. Це населення не тільки не дістало кращої долі, але перебуває у справжній неволі. Українські козаки, хоробрі та інтеліґентні, живо відчувають тягар і чекають лише менту, щоб скинути російське ярмо. Вони ймовірно використають мент, щоб вернутися до лагіднішого польського режіму й певно, що велика частина польської шляхти не відмовить козакам цього легкого режіму. Присутність ґенерала славетного своїми постійними та блискучими успіхами (маршала Массена — І. Б.), переможця росіян (Суворова — І. Б.), який рушить на чолі переможницької армії під проводом наймогутнішого та найшляхетнішого монарха (Наполеона), що проголосить відбудову Польщі — ось могутній талісман, який знищив-

ши кайдани України, може повернути населенню цілу його енерґію. Цей спосіб — найкращий, усі інші зусилля підуть надурно...

„Бажано, щоб французький ґенерал (Массена) мав біля себе кілька польських старшин, які знали б не тільки край, але й настрої населення... Зрештою важливо також, щоб французький ґенерал мав заздалегідь зі собою проклямації у польській мові, які закликали б кожного доброго громадянина до повстання, щоб відбудувати свою батьківщину".

Найман, колишній полковник у польських леґіонах, що були з Наполеоном в Італії, який мав певно особисті звязки в оточенні імператора, звернувся з особистим меморіялом до Талейрана, де читаємо:

„Поляки Київщини, Поділля й великої частини Волині післали мене до Варшави, щоб я міг особисто або через Вашу особу довести до відома Його Величности Імператора, Великого Наполеона, про користи, які матиме Велика Армія, якщо можна буде здійснити проєкт, що його маю за честь представити Вашій Ексцеленції. Майже ціла внутрішня Росія позбавлена війська, що все рушило проти французької армії; особливо це відноситься до Волині, Київщини, до Поділля та Одещини. У всіх цих ґуберніях не має більше, ніж одної бриґади легкої кінноти...

„Мої приятелі, бачучи вийняткові обставини і вважаючи, що диверсія мудро скоординована з повстанцями вищеназваних ґуберній, завдасть смертельний удар російській армії, вирішили зро-

бити повстання, якщо цей проєкт відповідає поглядам Й. В. Імператора французів. Для успіху цього повстання треба, щоб французький корпус перейшов австрійський кордон і спрямував би свій марш у напрямку Меджибож—Камянець на Поділлі... Заволодівши цим районом, можна буде вислати невеликі відділи до України — Києва, Одеси. Цілий цей край дістанеться в руки французів, а край цей є справжнім шпихлірем Росії".

Без огляду на це все Талєйран не допустив Наймана до Наполєона, а, як ми вже зазначили вище, приняв сам його та Городиського.

Передаючи свому володареві всі ці польські проєкти у справі України, Талєйран коротко й сухо додає:

„На мій погляд, вельми важко осягнути якийсь поважний результат за один місяць"...

В резолюції Талєйрана відчувається навіть якась іронія і кепкування з проєктів віддати цілу Україну, що зрештою не належала до поляків, у руки Наполєона за 42 дні. Треба також мати на увазі, що Талєйран не любив поляків і навіть ставився до них із призирством. Саме тоді, коли провадилися розмови з Найманом, він у листі до ґенерала Клярка з 20. квітня 1807. р. дав гострий вислів цьому свому переконанню.

Кілька місяців пізніше, перед Тільзитом, Талєйран сказав міністрові Наполєона, Саварі, щоб імператор покинув свої ідеї щодо Польщі, бо неомине анархії.

Такий був погляд провідника закордонної політики Наполєона в 1807 р. А ось погляд мар-

шала Лянна, найближчого військового співробітника Наполєона у Варшаві: „Неможливо відбудувати цю (польську) державу, яка є в постійній анархії". Десять днів пізніше, 18. листопада 1806. р., той самий Лянн пише до Наполєона: „Польща складається з двох кляс населення. Перша — вельми заможна і через свої інтереси не хоче відділитися від пруського короля. Друга кляса — найбільше численна — займає середнє місце між людиною і твариною, в неї нема жадної енерґії... Я жалію, Ваша Величносте, що поляків судять на підставі великих міст. Треба краще поглянути на мізерію по селах".

Як-же сам Наполєон дивився на Польщу й на поляків?

Стара польська історична школа у зрозумілій меті відповідно вплинути на пізнішу французьку опінію скрізь доводила якусь особливу любов Наполєона до Польщі. Насамперед треба памятати завжди те, що Наполєон казав Талєйранові — „Любити? Я не розумію цього слова в політиці". Він дійсно цього не розумів, а числився лише з фактами. Тому дослідувач цієї доби повинен теж виходити від фактів, а не від леґенди, байдуже, чи цю леґенду створили поляки чи навіть сам Наполєон для тої чи іншої політичної мети.

Як молодий ґенерал у 1796. р., коли він провадив мирові переговори з Австрією в Леобені, він зустрівся реально з польським питанням. В армії Наполєона були славетні польські леґіони, що так щедро лили свою кров під французькими прапорами. Австрія була в Леобені на становищі

переможеної і природно, що поляки хотіли підтримки ґенерала Бонапарте для цього цілком реального пляну — пробитися через Угорщину до Галичини. Замісць цього Бонапарт післав поляків до... Єгипту.

У 1800 році — нова війна з Австрією. Польські леґіони під проводом Домбровського знову ллють кров, але люневільський договір (1801) ані словом не згадує Польщі й леґіони пішли вмирати на острів Сан-Домінґо.

Бурієн, особистий секретар Наполеона, пише: „Коли Наполеон був першим консулем, він твердив: „Поляки завжди були приятелями Франції. Я виправлю їх долю. Ніколи не буде миру в Европі, доки польська держава не буде відбудована у своїх давніх межах. Як я матиму перед собою 20 років життя, я примушу Росію, Прусію та Австрію повернути землі, що вони вирвали від Польщі. Розділ Польщі був ганьбою і грабунком". Гарні слова, розраховані на пропаґанду і — тільки.

Дійсність виглядає зовсім інакше.

„Чи Польща буде відбудована? Чи ця велика нація відновить своє незалежне існування? Один лише Господь є суддею цієї великої політичної проблеми". Таке читаємо в бюлетені армії з 1. грудня 1806. р. Три дні пізніше Наполеон приймає в Познані святочну делеґацію шляхти в імені якої ґраф Соколинський промовляє:

„Пресвітліший, непереможний цісарю світу! Безліч перемог привело Вас, Цезаре Авґусте, до кордонів нашої Сарматії. Ціла Польща витає Вас з найчистішою радістю, як обновника її дорогої

батьківщини, як законодавця світу. Ми покладаємо всі наші надії на Вас, від якого залежить руїна та воскресення держав"...

Посадник міста Познаня передаючи ключі Наполеонові, кидає оклик: „Нехай живе цісар-відбудовник Польщі".

Наполеон на цілий цей ентузіязм відповідає холодно, що він не може обіцяти полякам відбудувати їх незалежність, „бо цю незалежність мусять відвойовати собі поляки сами..."

Наполеон не хоче анґажуватися перед поляками, бо в дійсности він готовий в кожній хвилині віддати цілу Польщу за союз із Прусією та Росією. Після баталії під Ейляв, бачучи, що боротьба з російською армією затягається, Наполеон рішає замиритися з Прусією. Ґенерал Бертран, відїжджаючи до Мемеля, осідку пруського короля, дістає інструкцію з 13. лютого 1807. р.: „Щодо Польщі, з того часу, як цісар пізнав її, він більше не надає їй жадної ціни". Наполеон у Варшаві дійсно дуже мало числився з так званою „Польською урядовою комісією". Справжнім господарем Польщі тоді був Маре, достойник Наполеона.

Як тільки Олександер І. схотів замиритися, Наполеон не вагається ні на одну хвилину. Поляків він навіть не допустив до переговорів у Тільзиті. Більше того: Наполеон пропонує цілу Польщу Росії, яка відмовляється від цього дарунку. Олександер І. абсолютно нічого не мав проти утворення малої польської держави і саме за згодою російського царя утворити Варшавське Князівство під владою саксонського короля. Це князівство

мало 1850 квадратних миль і 2 міліони населення! Багато бракувало такій державі до меж історичної Польщі! Така держава ніколи не могла б вислизнутися зпід наполєонівської опіки або втягнути Францію проти її волі у війну задля польських інтересів. Це була держава звязана від нині виключно з долею самого Наполєона.

Два роки пізніше, 31. грудня 1809. р. Наполєон твердить у сенаті, що ніколи не мав на увазі відбудовувати Польщі, а чотири дні пізніше, 4. січня 1810. р. Колєнкур посол у Петербурзі, підписує договір з царем, згідно з яким „польське королівство ніколи не буде відбудоване", бо він „далекий від того, щоб хотіти бути Дон Кіхотом Польщі", як він пише 2. квітня 1811. вюртемберзькому королеві.

Реасумуючи все це, можна сміло ствердити, що Наполєон користувався Польщею, але не хотів нічого зробити для неї самої, що могло б його посварити з Росією або Прусією.

Щодо питання народів, яких доля в минулому була звязана з Польщею, Наполєон дуже добре знав, що територія між Німаном, Балтиком, Дніпром, Припяттю заселена елєментами ріжного етноґрафічного походження. Тому він утворює в 1812. р. окремий литовський уряд, тому він не приєднує Балтика до Польщі й тому нарешті він був проти польських домагань щодо українських земель. Мав рацію еміґрант Вибицький, близький до французьких урядових сфер, коли мелянхолійно твердив у 1807. р.. що „невідомі є наміри Його Величности щодо кордонів польської дер-

жави на півдні...". На ці „наміри" кидають деяке світло рядки, що їх можна було прочитати в офіційному „Publiciste.", з 7. грудня 1807. р.:

„Поруч із Польщею лежить колишня країна козаків — Україна, одна з найбільш родючих земель у світі, яка своїми багатствами заслуговує на повне зацікавлення французької імперії. Навіть як польське питання буде вже полагоджене, залишиться цікаве для нас питання родючої країни Мазепи..."

Чи лише випадково, 12. травня 1807. р., Наполеон через Талейрана прохає у Бурґуана, вже знаного нам спеціяліста російського питання, зладити меморіял під красномовним заголовком: „Про те, як Росія розширилася після 1770. р., чим вона була в ту добу, які були тоді її амбіції і в чому полягає головна політична лінія Росії з того часу?" Чому Наполеон вибирає саме 1770. рік? „Бо саме з того часу починається ослаблення або руїна держав, що сусідували з Росією: інвазія на Крим, знищення козацької нації, поневолення Молдавії та розчленування Польщі".

Ґраф Готерів.

ІСТОРІЯ НАПОЛЄОНІДИ

IV.

Меморіяли Лєклєрка, Лєфевра — анонімного військового француза, що мешкав у Варшаві в 1811. р. Наполєон орґанізовує мережу шпигунів на Україні (1811—1812). Наполєон і селянське питання в царській імперії. Наполєон вимагає зібрати для нього документи про Україну, переховувані в архіві міністерства закордонних справ. Ґраф Олександер Готерів, директор міністерства закордонних справ, права рука Талєйрана. Його проєкт утворення української держави „Наполєоніда". Аналіза цього проєкту. Російський військовий аташе в Парижі Олександер Чернишев.

Тильзитський мир (1807) не закінчив боротьби між Наполєоном і Росією, а був тільки тимчасовим замиренням. Обидві сторони в лихоманці готуються від тоді до остаточного розрахунку.

Вже в 1808 .році Лєклєрк, урядовець французького міністерства закордонних справ, складає для Наполєона меморіял „Про причини амбітности Росії і про засоби знищення її". Він закликає Наполєона „відштовхнути росіян углиб їх пустель, як свого часу Карло Мартель відштовхнув інвазію варварів. В цій акції всі цивілізовані нації стануть під еґідою Наполєона".

Цей Лєклєрк був свого часу тісно звязаний із французькою акцією на Україні за часів Розумов-

ського, в якого був один час лікарем у Батурині. одночасно і таємним аґентом Версалю на Україні.

Під датою 12. лютого 1811. року якийсь анонімний французький аґент, що підписався Лєфевр, запевнює Наполєона, що „війна з Росією стає неминуча. В цьому випадку не треба нехтувати користю, що її можемо дістати від України, яка може дати нам знамениті порти, щоб привезти туди наші війська. А якщо війна з Росією затягнеться, найкращий спосіб зруйнувати російську могутність — це ввійти на Україну, де населення все ще проти Росії".

Цей аґент додає навіть, що „має змогу в абсолютно довірений спосіб переїхати цілу Україну". Годі щось більше довідатися про цього аґента та його способи мандрувати по Україні. Але на марґінесах цього рапорту, або точніше уривку рапорту (цілий рапорт видко зник) хтось з урядовців міністерства закордонних справ зробив ось таку красномовну примітку: „Україна завжди утворювала націю абсолютно відмінну від росіян та поляків, що видко з їх мови, їх звичаїв і їх немилосерної ненависти до двох народів, які ми саме назвали".

Десь на початку 1811. року, якийсь француз — військовий, що мешкав у Варшаві, надсилає до Парижа докладний меморіял „Про російську політику". Цей меморіял властиво мало займався російською політикою, а більш стратеґією, а саме диверзією в бік України.

„Могутня диверзія в бік Києва — читаємо в меморіялі — може мати рішуче значіння на хід

цілої кампанії в Росії". Щоб виправдати таке твердження військовий автор подає докладні історико-ґеоґрафічні відомости про Правобережжя. Про „Звягель" наприклад, читаємо: „Росіяни називають це місто Новгород Волинський, а неуки ґеоґрафи змішують це місто з містом тої самої назви, яке находиться на Десні, на Лівобережжі", тобто з Новгород-Сіверським. Луцьк меморіял уважає „вельми комерційним містом", а щодо рік (Стир, Горинь, Дніпро), подає найдокладніші дані про пункти переправи. Перед нами праця офіцера-розвідчика, який при цьому робить політичні висновки зі своєї чисто військової місії на Правобережжі. А саме додає: „Кілька слів імператора Наполеона до мешканців України, які треба передати в таємний спосіб, зроблять якнайкращий вплив на їх поведінку, бо вони стогнуть під російським ярмом та тільки і мріють про те, щоб скинути це ярмо".

16. листопада 1811. р. французький міністр закордонних справ — князь де Кадор пише до барона Біньона, французького посла у Варшаві, де він мав за завдання збирати всі відомости та матеріяли на випадок війни з Росією: „Його Величність бажає мати докладні відомости про Поділля, Волинь та Україну, а саме опис шляхів, природи країни, характер мешканців, плян комунікаційних шляхів Львів—Київ, Дубно—Київ, а також відомости про течію Дніпра та його береги".

Інструкція ця тільки зафіксувала офіційно те, що Біньон робив уже починаючи від 1810. року, а саме зорґанізував мережу аґентів-шпигунів на Україні. Донесення цих аґентів, після відповідної

перевірки, Біньон пересилав до Парижа. 18. квітня 1811. р. Біньон, наприклад, сповіщає уряд, що „П. Любинський прибув з України. Я мав цікавість особисто переговорити з тією особою, що два місяці мешкала в Києві. Він дав мені цікаві відомости. Залога в Києві неміцна. Населення в окрузі вельми незадоволене московитами й неохоче пішло б добровільно на війну".

Кілька місяців пізніше, 25. жовтня 1811. року, той самий Біньон писав до Парижа: „Селяни на Волині всі охоплені антимосковським настроєм, палять маґазини й урядові будинки в Острозі, Володимирі, Бердичеві. Російський уряд зажурений такою поведінкою селян на Україні. Я сподіваюсь за кілька день мати цікавіші інформації від одного аґента, що виїхав у глиб України".

Слідів цього аґента ми не знайшли в архіві, але цілий рік 1811. і за першу половину 1812. р. Біньон, на підставі своїх конфідентів, надсилає урядові досить докладні відомости про становище в Межибожі, Острозі. Житомирі, Чуднові, Луцьку, Черкасах, Камянці, Ковелі, Бердичеві, Херсоні, Катеринославі. Скрізь у цих відомостях мова про дислькацію російських військ і про незадоволення населення, при чому Біньон підкреслював саме незадоволення селян. Оце настирливе незадоволення селян не є чимось випадковим, а відповідало плянам Наполєона щодо селянського питання в цілій Росії.

Наполєон на сто років перед великою російською революцією зрозумів два невральґічні пункти царської імперії: питання національне й питання

селянське. На цих двох пунктах Наполєон хотів розбити Росію, але в обох пунктах не був послідовний і не довів до кінця в цьому відношенні своєї політики. Щодо селянського питання, Наполєон цілий час носився з проєктом звільнити кріпаків, які мали б бути і дійсно були б його союзниками. Підготовляючись до походу на Росію, Наполєон уважно студіював історію Пугачовщини, а в самій Москві казав робити відповідні архівні розшуки щодо руху Пугачова. В останню хвилину Наполєон відмовився від звільнення кріпаків і повернувшися до Франції заявив у сенаті: „Я міг би озброїти найбільшу частину населення Росії проголосивши свободу кріпаків. Багато селян прохало цього в мене. Але коли я пізнав дикунство цієї численної кляси російського народу, я відмовився від акту, що мав би своїм наслідком смерть і найстрашніші катування багатьох родин".

У світлі революції 1917. р. заява Наполєона в сенаті, у грудні 1812. року, набирає неабиякого значіння. Не можна на цьому місці не пригадати, що писав сучасник Наполєона Жозеф де Местр, що перебував напередодні війни 1812. р. у Петербурзі: „Свобода матиме на цей нарід (російський) вплив доброго вина на людину, що не звикла до вина. Коли якийсь Пуґачов з університетською освітою стане на чолі незадоволених, коли нарід нараз рушиться і почне революцію на европейський зразок, у мене немає виразів, щоб висловити Вам те, чого треба лякатися. Bella, horrida bella!"

Симбірський дворянин Володимир Ульянов зявився в ролі „Пуґачова з університетською осві-

тою" і пророцтво Жозефа де Местра точно справдилося...

25. грудня 1811. року на вимогу Наполеона, директор архіву міністерства закордонних справ надсилає імператорові листу документів про Україну, що переховувалися в архіві. Одночасно якийсь урядовець архіву додав коротку бібліоґрафію французькою мовою про Україну. Немає сумніву, що в реляціях колишніх французьких дипльоматів про Україну Наполеон знайшов неодну думку, яка мусіла його зацікавити.

Але з усіх тих документів, що свідчать непереможно про українські проєкти Наполеона найцікавіший і найхарактеристичніший меморіял, зложений мабуть у початку 1812. року Готерівом, політичним директором міністерства закордонних справ, правою рукою Талейрана і фактичним директором міністерства.

Alexandre - Maurice - Blanc de Nauete d' Hauterive (1754—1839) був віддавна знавцем східньоевропейських справ. Учень дипльоматичної школи Шуазеля та Вержена, Готерів був переконаним ворогом Росії, якої справи він студіював ще за молодих літ, коли жив у Ясах, як особистий секретар молдавського господаря Маврокордато. У свому меморіялі „Про давній і сучасний стан Молдавії" Готерів висловлював острах, щоб Росія „після захоплення України" не заволоділа Молдаво-Валахією.

Довгі роки Готерів провадив політичний відділ міністерства, де втіляв традицію французької дипльоматії й де був окрасою цієї дипльоматії.

Можна без перебільшення ствердити, що всі російські пляни за часів Наполєона вийшли зпід пера Готеріва, або були ним інспіровані. У 1805. р., наприклад, у довгому листі до Талєйрана Готерів настоює на тому, що „Росія вже узурпувала все в Европі". Наполєон сам нераз радився з Готерівом про східньо-европейські справи і йому, а не кому іншому, він доручив у 1812. р. перекласти на французьку мову з відповідними примітками антиросійську працю кембріджського професора Clarke „Подорож до Росії, Криму й Туреччини".

Тимто є поважні підстави вважати Готеріва автором знаменитого хоч не підписаного меморіялу 1812 року про українську справу. Цей меморіял пропонує Наполєонові не більше й не менше, як утворити „незалежну державу, якої інвеститура належатиме виключно Великому Імператорові".

Оця держава на думку меморіялу мала б складатися „з Полтавського та Чернигівського князівства по течії Дніпра від Десни до Орла. Козаки відомі під назвою запорозьких разом із кримськими татарами ввійдуть також у ту державу, якої гарна назва Таврида нині опаскуджена. Нова назва „Наполєоніда" замінить стару назву „Таврида". Наполєоніда складатиметься з Дніпровської частини Катеринославщини, цілої Таврії та всієї долини Донця до Дону, який разом з Озівським та Чорним Морем буде кордоном цієї держави на півдні".

Оця нова держава „зложена з народів завжди на коні, маючи на чолі єдиного вожда й конституцію, відповідну звичаям цих народів з можливою перспективою політичної незалежности, витворить

зі себе цивілізовану націю, що буде одною з найміцніших барієр проти амбітних проєктів Росії та її претенсій на Чорне Море".

„Таким чином можна буде завжди відокремити ці народи від держави (Росії), яка їх пригнічує та принижує. Всі ті користи, що досі Росія мала від цих народів, звернуться проти неї, бо вони служитимуть не примусово, а добровільно (Наполєонові). Народи ці мають високі почуття взагалі чужі російському народові. Вони дуже нетерпеливо переносять російське ярмо".

„Запорожці добре збудовані, міцні, зручні, відважні й невтомні. Вони перші піднесуть прапор повстання (проти Москви), а за ними підуть усі інші народи Росії".

„На Україні дуже легко можна буде зорґанізувати 60.000 легкої кінноти, з якої 10.000 як треба, служитиме у складі французької армії, де будуть вельми корисні для розвідок, наскоків і для охорони аванґардів. Україна також буде корисна для ремонту кінноти, бо легко може дати 40—50 тисяч коней".

„Таким чином, зведена до своїх первісних елєментів, відкинута від берегів Балтику й Чорного Моря, відділена від великої Французької Імперії могутнім бульваром держав, завжди озброєних і готових відбити напади — Росія змушена буде раз на завжди відмовитися від своїх намірів завоювання, інвазій та ріжного роду зазіхань".

Оцей проєкт вельми типовий для українських плянів оточення Наполєона, заслуговує на коротку аналізу. Головна мета наполєонівської політики,

як і політики старого французького режіму, це боротьба з російського експанзією. Росію треба відмежувати за всяку ціну від Чорного Моря, на яке Франція має свої претенсії. Для цього між Чорним Морем і Росією має істнувати українська держава. Ця держава знов таки не мусить бути надто велика, бо тоді вона вислизнеться зпід опіки Наполєона. Тимто про Правобережжя проєкт зовсім мовчить. У Парижі добре знали, що на цю територію претендують поляки. Правда, Наполєон ніде й ніколи офіційно не обіцяв полякам ані Волині, ані Поділля, але в оточенні Наполєона були польонофіли, хоч кількість їх була незначна. Це вони певно виробили проєкт утворення з Правобережжя окремого князівства для Йосифа Понятовського, маршала Наполєона. Щодо Лівобережжя, як бачимо, його поділюють на Полтавщину й Чернигівщину з одного боку та на Степову Україну з другого.

Чим ця Наполєоніда буде більше децентралізована, тим легше буде тримати її в руках. Проте Крим мав увійти в нову державу, бо цього вимагали військово-стратеґічні умовини — комунікаційна лінія з Чорним Морем. Військові умовини взагалі панували в наполєонівських плодах Варшавського Князівства, Вестфальського й Неаполітанського королівства. Васальна українська держава, на зразок інших наполєонівських васальних держав, мусить також постачати Франції допомогову армію.

Як бачимо, автор проєкту намічав і державний устрій Наполєоніди. Цей державний устрій

автор, вихований на французьких працях XVIII. в. про Україну, уявляє собі як гетьманщину. Він надає голові держави титул „шефа", якого у Франції XVIII. віку нераз уживали для назви гетьмана. Таким „шефом" мав бути хтось із свояків Наполєона або хтось з його маршалів. Проєкт обіцяє навіть на будуччину Україні повну незалежність. Видко на те, щоб Наполєонідою розбудити більшу охоту — дати Наполєонові допомоговий корпус і взагалі стати зброєю французької імперії проти Росії.

Напередодні війни 1812. року цар Олександер мав у Парижі вельми спритного представника на посаді військового аґента — Олександра Івановича Чернишева, майбутнього князя і військового міністра, того самого, що геть-геть пізніше так багато заважив на долі Шевченка. Гарний назверх, розумний, спритний, неперебірливий у засобах, Чернишев мав найкращі звязки у Парижі і зорґанізував на широку скалю шпигунську роботу. Він мав аґентів навіть у військовому міністерстві Франції, й великий скандал викликало у 1812. р. арештування його аґентів і процес їх у військовому суді. Чернишев встиг залишити Францію за кілька днів до арештування своїх аґентів і повіз до Петербурга найтайніший документ військового міністерства — дислькацію і склад усіх збройних сил Наполєона. З цього видко, як добре Чернишев орієнтувався у російських проєктах Наполєона. Тому набирає неабиякого значіння реляція Чернишева до царя з 12. січня 1812. р., де читаємо, що розрив

з Францією неминучий і що „Наполеон тільки і мріє про розділ російської імперії".

Оці рядки Чернишева показують, що він мав якісь відомости про українські проєкти, що вироблялися в оточенні Наполеона. Можливо, що хтось з його аґентів і передав йому якийсь документ у цій справі. Хто зна, чи десь в петербурзьких архівах не переховуються якісь копії документів, що ми їх тут подали. У всякому разі з цього погляду папери Чернишева варті спеціяльної студії українського дослідника.

ІНФОРМАТОРИ ТА ПРОПАҐАТОРИ НАПОЛЄОНА

V.

Біоґрафія Лєсюра. Доля одної коректи. Зміст „Історії Козаччини". Як Лєсюр оцінював свою працю. Друге видання „Історії козаків". Українська лєктура Наполєона. Французьке міністерство війни про українські ґубернії. Наполєон цікавиться Одесою. Меморіял французького аґента про Київщину. Місія ґенерала Андреосі до Туреччини. Як Наполєон користувався пропаґандою. Національне та селянське питання в російській імперії. Таємні аґенти Наполєона у Росії. Чому не можна було провадити кампанії в самій Великоросії? Наполєон шукає в Москві матеріялів про Пугачова. Паніка в Петербурзі. Чому Напоєон не довів до кінця своєї пропаґанди між селянами? Наполєон залякує Петербург диверзією на Україну. Таємний лист Наполєона до брата. Меморіял князя Евстахія Санґушка. Як реаґувала Україна на наполєонівську пропаґанду. Тост Лукашевича за Наполєона. Українське панство та антинаполєонівські заходи уряду. Французькі праці про Україну в 1812—1814. рр. Спроба французького ґенерального штабу розкласти козацькі частини, що наступали на Францію.

Поза проєктом утворення Наполєоніди найяскравішим доказом зацікавлення Наполєона Україною, напередодні рішучого двобою з Росією залишиться праця Лєсюра. Книга ця була досі розмірно мало відома у Франції та на Україні і як завжди буває в таких випадках чимало Dichtung звязано з цим твором.

Аналіза книги Лєсюра, розшуки в архіві французького міністерства закордонних справ і в особистій бібліотеці Лєсюра (у місті Ґіз) — все це дає змогу, коли не остаточно, то в значній мірі освітлити епізод Лєсюра в історії українських плянів Наполєона.

Спочатку про автора. Шарль Люі Лєсюр († 1849), народився 24. серпня 1770. р. у місті Ґіз у Пікардії. Він дебютував пєсами і віршами, що свого часу мали успіх. У 1792. р. Лєсюр вступив до міністерства закордонних справ, де був членом редакції вже згаданого нами пропаґандивного орґану „Арґус". Згодом Лєсюр стає близьким до Талєйрана, який часто твердив йому „Vous êtes l' homme du ministère". Талєйран представив Лєсюра Наполєонові, з наказу якого Лєсюр починає пильно студіювати складне російське питання.

У 1807. р., як вислід своїх студій, Лєсюр видав книгу у невеликій кількости примірників лише для урядовців і півурядових чинників. Книга ця мала заголовок: „Про політику й розвиток російської могутности". Її мотто було таке: „Велика проблєма забезпеки Европи полягає нині в студіюванні одного основного питання — питання постійних політичних підстав російської політики". Працю Лєсюра Наполєон уважно читав кілька разів і вона мала неабиякий вплив на його російську політику. Лєсюр був теж тим, що користуючись меморіялом Григора Орлика в архіві міністерства, сфабрикував так званий „Заповіт Петра Великого", який відограв велику ролю в російській політиці західньої Европи першої половини XIX. в.

На початку 1811. р. Лєсюр, за тих часів уже зовсім офіційний публіцист, дістав наказ Наполєона зложити докладну працю про козаків. Що цей наказ вийшов від самого Наполєона, на це маємо сьогодні три документальні докази, які тут і подаємо.

В архіві міністерства закордонних справ переховується уривок рукопису книги Лєсюра із приміткою: „Це є частина праці, яку з наказу імператора зложив п. Лєсюр, публіцист міністерства закордонних справ". У передмові до другого видання своєї праці Лєсюр пише: „Я вважаю своїм обовязком ствердити, що цю працю мені замовив останній уряд", тобто Наполєон. Нарешті в некрольозі, що появився в 1849 році в урядовому „Моніторі" читаємо: „Імператор прохав Лєсюра написати історію козаків".

Міська бібліотека в Ґіз переховує в себе решту книгозбірні Лєсюра та його паперів. Находиться там і примірник „Козаків" з примітками на марґінесах Лєсюра, частина його щоденника, деякі папери про грошеві розрахунки Лєсюра, кілька листів Талєйрана, Готеріва, Бассано та інших наполєонівських достойників. Переглядаючи всі ці папери, видко, що сам Наполєон цікавився ходами праці Лєсюра та ймовірно навіть читав деякі уривки в рукописі або в коректі.

Цікаво, що в одному листі до Лєсюра знаний уже нам Готерів звертає увагу офіційного публіциста на уривок із праці кембріджського професора Клєрка, яку, як ми вже згадували, сам Готерів переклав на французьку мову. Ось цей уривок,

яким Готерів радив Лєсюрові покористуватися: „Хати на Україні чисті й білі, як в Уельсі — мандрівникові здається, що він перенісся до Голяндії або до Норвеґії. Нарід на Україні нагадує верховинців із Шотляндії... Після повстання Мазепи російський уряд не переставав нищити привілеїв України".

Взагалі можна ствердити словами Фредеріка Массона, що книга Лєсюра є „рефлєксом думки імператора".

Почав Лєсюр писати свою працю, мабуть при кінці 1811 року, гадаємо в листопаді. В щоденнику Лєсюра знаходимо таку фразу про „Історію козаків": „Відома праця, якою вельми цікавляться" (12. березня 1812. р.). Наполєон був уже за Вислою, але Лєсюр ще не закінчив своєї праці і в листі до міністра закордонних справ Бассано виправдується: „Я бажаю основно освітлити всі питання про козаків, що є нині такі актуальні. Тільки знаючи їх минуле, можна зрозуміти їх сучасні змагання".

Коректу книги Лєсюра привезли Наполєонові вже в Росії, саме напередодні Бородінської битви, що вирішила долю Москви. Відомо, що той самий курієр привіз із Парижа портрет „Римського Короля", сина Наполєона. Напередодні Бородіна носили по бівуаках (!) „Великої Армії" портрет Римського Короля — сцена, яку так чудово змалював Толстой у „Війні і мирі". Так назавжди память про книгу Лєсюра буде звязана з тим, хто за дитячих років був „Римським Королем", а помер „полковником австрійської служби, Райхштадським герцоґом..."

Як бачимо, для Наполеона вспіли виготовити лише коректу книги. У Національній Друкарні, колишній „Цісарській Друкарні" є записка, що 1000 примірників коректи праці п. Лєсюра передано до штабу Дієвої армії. Вся ця справа була оточена деякою таємничістю і окрім кількох людей ніхто про неї нічого не знав. Нині важко знайти примірник тієї коректи, яка майже вся загинула підчас катастрофи „Великої Армії". На щастя сам Лєсюр подарував сучасній „Національній Бібліотеці" один примірник своєї коректи з власноручним автоґрафом.

„Історія Козаків" Лєсюра — книга сумлінна і, як на ті часи, навіть наукова. Автор використав майже всю, яка була до нього в европейських мовах, літературу про Україну. В його книгозбірні була значна кількість цих використаних праць, але більшости їх тепер уже нема у книгозбірні Лєсюра. Лєсюр між іншими шукав перекладача для російської мови праці Ґолікова про царя Петра; невідомо лише, чи він його знайшов.

Пуфендорф, Дегюінес, Бюшінґ, Лєклєрк, Пейсонель, Мальт-Брюн, Геродот, Тукідид, Босюе, Діодор із Сицилії, Овідій, Пліній, Страбон, Тацит, Шерер, Мілєр, Кромер, Длуґош, Боплян, Шеваліє, Манштайн, Рулієр, Пасторій, Нордберґ, Адлєрфельд... — ось головні джерела, на які покликається Лєсюр. Під оглядом документації праця Лєсюра залишає за собою всі французькі твори XVIII. в., що займалися Україною. Можна лише жаліти, що Лєсюр не використав архіву міністерства закордонних справ, де був у себе дома, але це

Лесюр.

сталося певно з огляду на поспіх у праці. Що він мав на увазі покористуватися цим архівом — це видко хоч би з того, що в паперах Лєсюра ми знайшли кілька записок із реляцій французьких послів на сході Европи, які нераз згадують про Україну. Очевидно, що праця Лєсюра повна симпатій до України та до її національних змагань.

„Українці — пише Лєсюр — більш великодушні, більші отверті, більш ввічливі, більш гостинні і мають більший торговельний хист, ніж росіяни. Вони — українці — уявляють живий доказ перемоги свободи над людьми, що народилися в неволі", тобто над росіянами.

Ось що оповідає Лєсюр про Хмельницького:

„Зиновій Богдан Хмельницький, що з таким блиском зявився на сцені нещасть для Польщі, був сином шляхтича з Литви, який шукаючи у козаків пошани, що її втратив у своїй батьківщині, заснував собі на Україні біля Чигирина хутір і помер у турецькому полоні. Хмельницького, що в молоді роки дістався разом із батьком у турецький полон, викупила мати чи щедра рука польського короля, якого прихильність заслужив собі Хмельницький новими послугами, а саме привізши йому живими двох князів Кантемірів, союзників царя (!). Освічений на свої часи, чудо ерудиції для нації, до якої він приєднався, Хмельницький однаково вільно розмовляв турецькою, татарською, руською (тобто українською — І. Б.), польською і латинською мовою. Колись представник козаків у варшавському соймі він не зміг полегчити долі своїх співгромадян, але він виніс із цієї місії пошану короля і лю-

бов своїх товаришів по зброї, які доручили Хмельницькому посаду ґенерального писаря, одну з найважніших посад у козацькій конфедерації. Маючи цю посаду, Хмельницький разом із коханою своєю родиною з трудом жив з невеликого батьківського хутора, який збільшив кількома придбаними гектарами землі, що її сам обробляв. Чигиринський підстароста Чаплинський заздрив Хмельницькому і оспорював його право володіти хутором, який сам хотів захопити... Коли Хмельницький хотів захищати своє право, Чаплинський підпалив хату козака, знасилував його дружину, забив на її тілі малого хлопця, а самого Хмельницького замкнув у вязниці, де той залишався два роки. Досить цього факту, щоб уявити собі гніт, під яким стогнали козаки. Якби там і не було, оця образа (знасилування дружини Хмельницького — І. Б.), що вигнала Тарквініїв із Риму і маврів з Еспанії, була джерелом воєн і нещасть для Польщі. Хмельницький вийшовши з вязниці прохав захисту від сойму; йому запропонували 50 фльоренів. Тоді зруйнований громадянин, ображений чоловік, нещасний батько звернувся задля помсти до своїх товаришів по зброї і вони йому дали цю підмогу в такій мірі, як це відповідало амбітній вдачі Хмельницького та жорстокости козаків..."

„Хмельницький стає на чолі запорожців і з того часу починається його доба. Досі козаки були тільки бандою розбишаків або наймитів, яких можна було коли завгодно збирати і коли завгодно розпускати. Нині зручний вожд, досвідчений у справах війни та політики хоче зробити з них

націю. Ця доба є найбільш блискуча в козацькій історії".

Про вїзд Хмельницького до Києва читаємо: „Тоді в оточенні великої прибічної дружини Хмельницький з величезними багатствами прибув до Києва, де урочисто подякував Господу Богові за такі легкі успіхи. Сюди збіглися козаки всіх ранґ аж до польських шляхтичів включно, щоб ушанувати Хмельницького й надати йому титул визвольника Малої Руси та гетьмана козаків..."

„До Києва прибули також і польські посли, що на авдієнції у гетьмана передали йому в імені короля і республики футро, булаву, печатку і взагалі всі клейноди гетьманської ранґи разом із грамотою, що затверджувала Хмельницького гетьманом. Хмельницький приняв це все не стільки як ласку, а як пошану, що віддавали його долі..."

„...Навипередки цареві й королеві, султан, який їм заздрив і який саме бажав бути протектором козаків, надіслав до вожда-переможця офіціяльних послів, що привезли йому шаблюку, булаву та бунчук. Султан наказав силістрійському паші і кримському ханові тримати в розпорядженні гетьмана, скільки йому тільки треба буде допоміжного війська..."

Про побачення Яна Казимира з Хмельницьким після Зборова, Лєсюр пише: „Придворні поляки з пустим задоволенням дивилися на святочну церемонію, на якій монарх, примушений прощати, видавався куди менший ніж гетьман, якому прощали. Зборівський договір урятував Польщу від

небезпеки, де згідно з усіма людськими міркуваннями Польща мусіла була б загинути...”

Про молдавські проєкти гетьмана читаємо: „Хмельницький шукав молдавського князівства або щоб збільшити територію своєї нації або щоб із нього зробити окрему державу й навіть там дістати силу проти поляків, яких наміри не були двозначні”.

Щодо Москви, то „Московський цар Олекса спершу вважав козаків надто страшними для себе, щоб зробити з них своїх підданців... Він волів, щоб козаки й поляки руйнували одні других, а потім, скориставшись неминучою війною, придбати знесилених уже підданців і добрі землі...”

„...Хмельницький уважав себе ображеним тим, що Порта холодно поставилася до його плянів щодо Молдавії й байдуже приняла смерть його сина... Він гадав, що спільна релігія і тісніше сусідство зєднають козаків і Росію, він гадав, що козаків уважатимуть за незалежну державу... Договір підписали 6. січня 1654. р.”.

Лєсюр подає головні точки Переяславського договору й пише про останні роки Хмельниччини ось що:

„Здавалося, що козаки мають відограти важливу ролю у сварці, коли Польща під проводом кволого Казимира мусіла воювати із Прусією, Швецією та всіма силами московської держави. Карло-Ґустав прохав допомоги у козаків, але подвиги його нових союзників звелися до того, що вони пограбували скарби у палатах Кракова та Варшави. Німецький цісар навіть писав до гетьмана, про-

хаючи його зірвати зі Швецією та вернутися під польську опіку".

Ось характеристика Хмельницького під пером Лєсюра:

„Ніколи козаки не мали вожда, якого можна б було рівняти з Хмельницьким. Розумний, освічений, далекозорий, обережний у раді, відважний у битві, він звик витримувати найбільшу втому, невичерпаний у втратах і засобах, активний у перемозі, гордий у поразках, іноді засліплений долею і завжди великий твердістю характеру, варварської поведінки супроти ворогів, але справедливий і великодушний для своїх товаришів. Він бажав надати козакам дисципліну, зробити з них націю, дати їм закони, приготовити їх до того, щоб були нацією, яку певно зробив би незалежною, якщо вона була б здатна до цього. Ображений Польщею він був для неї ворогом більш небезпечним, ніж Мітридат був для Риму. Він задав смертельний удар цій державі і мав жорстоке задоволення у помсті. Він бачив Польщу приниженою, нещасною, але стогнав помираючи, бо мав сумні передчуття..."

Лєсюр оповідає докладно про Руїну, підкреслюючи, що ця доба в історії України є справжнім лябіринтом, в якому необхідна нитка Аріядни.

З отвертою симпатією французький офіціозний історик описує шведсько-український союз 1708. р. Він жалкує, що спільна акція Карла XII. та Мазепи не осягнула своєї мети. Для нас мають деяке значіння міркування Лєсюра з приводу походу Карла XII. по Україні, бо пишучи ці рядки, автор уже мав на увазі кампанію Наполєона.

„Роздивляючи добре ситуацію Карла XII. — читаємо в Лєсюра — не можна не помітити користи, які мусів йому дати союз із Мазепою... Україна пропонувала йому країну багату на збіжжя і на худобу, чудову допоміжну кінноту та дружний нарід, готовий знищити російську армію".

Ці рядки так начеб були написані для оперативного відділу ґенерального штабу армії Наполеона.

Лєсюр оплакує смерть Мазепи в таких виразах:

„Там (у Бендерах) нещасний гетьман, якого проєкти може причинились до руїни Карла XII., який і сам не вмів використати всіх засобів цього союзу, конав у сумній старости, турбуючись, щоб його не видали ворогам. Але Карло XII. був привязаний до Мазепи, що зберіг до сильної старости очі повні вогню, здорового духа і блискучий талант до розмови, яку звичайно провадив латинською мовою з королем. Він помер більше від суму, ніж від поважного віку. Всі прихильники гетьмана оплакували його і влаштували йому чудовий похорон. Мазепа залишив по собі лише тінь нації, яку знайшов могутньою й численною..."

Щодо становища на Україні, Лєсюр твердить, що „козаки не мали вже жадної надії на ласку Росії. Скрізь, де російські ґенерали знаходили козаків, вони мали наказ карати їх на горло, на той випадок, коли не було часу вигадати жорстокіші катування. Проєктом царя було стати абсолютним господарем цілої України. Невблаганний цар жадав крови цілої української нації".

Ось як оповідає історіоґраф Наполєона про похід Орлика на Україну в 1711. році:

„Отоманська Порта розглядала козаків, як і Швеція, як незалежну державу. Султан оголосив, що він віддасть козакам їх права та рідну землю... Прутський договір закінчив українську справу корисно для царських інтересів... Але й після Полтави Україна уявляла з себе рід окремого князівства, якого незалежність нищили глухо й обережно, щоби не хвилювати неспокійної вдачі її мешканців".

Лєсюр плямує царицю Катерину, що знищила „славетну козацьку расу, заздру за свою незалежність, що чекала лише менту, щоб звільнитися з ярма".

Історія козаччини цікава, за Лєсюром, „не тільки своїм впливом на тогочасні сусідні держави, але й тим, що мала двох великих мужів: Хмельницького та Мазепу. Для всесвітньої історії Козаччина цікава двома великими подіями, а саме спробою Володислава IV. з допомогою козаків зробитися справжнім королем Польщі і окрім того упадком Карла XII. Для політиків історія Козаччини подає приклад незвичайно ориґінального урядування на зразок Спарти та Риму. Нарешті для статистиків історія Козаччини цікава тим, що показує, як збільшилася російська держава через приєднання козаків і України".

Лєсюр надавав велике значіння своїй праці і в передмові запевняв навіть читачів, що до нього не знали у Франції, та не лише у Франції, козацької історії... При цьому історіоґраф Наполєона

критикує своїх попередників, закидаючи наприклад Шерерові, що в його історії життя Козаччини відділене від історії її гетьманів, а це значить зовсім те саме, „якби в нас трактували історію Франції окремо від історії її королів".

Лєсюр, очевидно, перебільшує: історію Козаччини знали й до нього в культурній верстві Франції. Значіння праці Лєсюра виключно політичне, бо виявляє погляди уряду Наполєона в нашій справі.

Широкій публиці коректурне видання твору Лєсюра, тобто перше його видання, залишилось невідомим із причин, про які ми вже згадували. Вже у другому році панування Бурбонів, коли Наполєон сидів на острові св. Олени, Лєсюр випустив у світ друге видання змінене й виправлене. Це було зрозуміле: в Тюільрі сидів Людовик XVIII., а на заході Франції — стояли російські окупаційні війська.

Все ж навіть в цьому виданні читаємо:

„Предметом війни 1812. року було — утворити рівновагу в Европі, особливо ж створити між Німеччиною і Росією барієру, якої необхідність передбачував уже й версальський кабінет. Цієї мети не осягнули. Ті, що не є втаємничені в політичні події, добачують у російській кампанії 1812. року лише мілітарні помилки. Але помилки нашої дипльоматії в цю добу не менш катастрофічні... Я не належу до тих, що пророкують вже після подій, але нехай мені дозволять припустити на мент, що тодішній розумніший кабінет зробив би корисні пропозиції Туреччині..."

Що було б тоді, Лєсюр цього разу не домовляє, але в іншій своїй праці, що появилася в 1817. р., коли політичний режім трохи полегчав, колишній публіцист уряду закордонних справ додає, що якби свого часу були притягнули Туреччину до союзу, то „козаки не стояли б в наших гарних селах, а навпаки цісарські орли повівали б на полях Росії".

В цій самій передмові 1814. року Лєсюр з іронією згадує, що „російські історики ніяк не можуть припустити, що козаки є нацією й тому малюють їх акцію в неприхильних тонах". З громадянською відвагою, нелегкою для тих часів, Лєсюр признає прилюдно, що написав свою працю з наказу Наполеона і „як політичний письменник не відмовляється від своєї першої коректи". Він не тільки не відмовився від свого авторства, але особистий примірник за своїм підписом передав до колишньої Королівської, а тепер Національної Бібліотеки.

Доля першого видання Лєсюрової праці була сумна, як і доля тої справи, для якої він написав „Історію Козаччини". Підчас відступу „Великої Армії" ґенерал Вільсон, анґлійський військовий аґент при Олександрі І., бачив у штабі князя Басано, французького міністра закордонних справ, велику кількість примірників праці Лєсюра. Найбільше з них певно пішло в огонь: зима у 1812. році була, як відомо, незвичайно люта...

Наполеон — сам письменник, і то добрий письменник, людина, що не могла жити, не читаючи — чи то в дорозі, чи то підчас своїх кампаній, мав завсіди у своїй кареті книгозбірню. Напри-

клад, напередодні Єни, що зруйнувала могутність Прусії, Наполеон диктує свому секретареві такого листа:

„Цісар скаржиться, що не дістає ніяких літературних новин із Парижа. А проте вельми легко було б щодня надсилати йому гінцем два-три томи".

Книги, які читав Наполеон, грали неабияку ролю в його політичних та мілітарних концепціях. Раніш, ніж вирушити до Єгипту, Наполеон стає справжнім ерудитом в єгипетському питанні. Отже недивно, що готуючись пильно до російської кампанії цісар уважно прочитав найважніші праці про Росію взагалі та Україну зокрема. Із творів, що мали відношення до України, Наполеон прочитав праці Пльото, Адлерфельда, Бопляна і самозрозуміло — Вольтерову „Історію Карла XII.". Переїздом через Дрезден, Наполеон наказав зібрати для нього в саксонській королівській бібліотеці праці, що торкалися Східньої Европи, поміж якими були численні Ucrainica у французькій, італійській та латинській мові.

„У Москві — згадує у своїх споминах Сен-Дені, мамелюк Наполеона — у хвилини нудьги або відпочинку цісар майже завжди брав до читання том Вольтерової „Історії Карла XII" і клав його на бюрко, біля себе."

Що саме думав Наполеон про Україну, читаючи твір Вольтера, історик документально знати не може, отже не вільно йому робити якісь висновки з того, що оповідає мамелюк Наполеона. Але звичайний читач може легко уявити

собі, що саме у ці зимові ночі у Кремлю, читаючи Вольтерові рядки: „Україна завжди прагнула до свободи", Наполеон рішив відступити на захід через Україну, що як відомо він і почав робити і від чого мусів відмовитися після поразки під Малоярославцем.

Чи не думав Наполеон у самому початку кампанії 1812. року рушити з Литви на Україну, як це зробив 100 років раніше Карло XII.? Відповісти на це катеґорично дуже важко в сучасному стані Наполеонівської історіоґрафії. Головна частина архівів Великої Армії загинула підчас переходу через Березину. Те, що залишилося в архіві військового міністерства показує тільки, що готуючись до кампанії, ґенеральний штаб не залишив без належної уваги колишньої „країни козаків".

Відтак у відділі „Розвіди" (Reconaissance) архіву міністерства війни знаходимо мапи з докладними відомостями про всі тодішні українські „ґубернії" Росії. Про Чернигівщину читаємо наприклад таке:

„Мешканці мають назву українців або малоросів у протилежність до великоросів. Вони приняли в 1654. р. опіку царя. Міста збудовані на зразок український, тобто хати чисті і солідні. Хати на російський зразок тут рідкі. Мова їх солодка".

Про Поділля:

„...Частина України. Шляхта тут польська".

Про Волинь:

„...Частина України. Більшість населення українці". Тут і доданий меморіял з поясненнями,

в який спосіб можна в найкоротший час перекинути з Волині озброєний корпус на Київ.

Про Київщину:

„Стародавнє огнище України, де найбільше збереглися українські звичаї та любов до свободи... Населення місцеве ґрунтовно відріжняється від росіян, нарід тут вільний, а не кріпацький, Він ненавидить росіян, ідеї свободи він придбав з колиски і тому головний штаб мусить мати на увазі ці настрої, якщо наші прапори ввійдуть у країну козаків".

Цікаву вістку знаходимо в листі якогось французького аґента в Кеніґсберзі під датою 24. липня 1812. року. Лист цей адресований до військового міністра звучить:

„Його Величність підчас свого перебування в Кеніґсберзі закликав морського інжиніра Ферніє, що саме недавно прибув з Одеси, і розпитував його про це місто на Україні.

„Маючи це на увазі я гадаю, що Вам буде цікаво дістати свіжі інформації щодо Одеси.

„Французи, що саме недавно прибули сюди з Одеси, подали мені численні подробиці про це місто, на підставі чого я зложив меморіял про Одесу й Одещину, який Вам і надсилаю".

Про самий меморіял не можемо нині нічого сказати, бо його немає в архіві. Росте в цій самій теці переховується донесення якогось іншого аґента вже з Києва; цей аґент, теж анонімний для нас, твердить, що „ціла ця країна заселена українцями, нащадками відомих і давніх козаків. Вони віддав-

на творили націю відмінну від росіян і поляків, що видко з їх мови, спеціяльних звичаїв та їх невблаганної ненависти до вище згаданих двох народів... Селяни нині стогнуть під ярмом кріпацтва, бо вся земля належить панам, теж колишнім козакам, але тим, що згодом одержали від цариці Катерини шляхетську ранґу. В цій гарній країні колись панувала широка свобода; хитра політика цариці одних зробила панами, інших невільниками. Істнує тут також шляхта і польського походження; в самому Києві та його околицях вони складають навіть більшість".

Далі наш київський аґент подає статистичні дані військового характеру про „шляхи та річки на Правобережній Україні", не забуваючи знову настоювати, що „селяни стогнуть тут під ярмом". „В разі — пише він у лютому 1812. року — якби Його Величність рішилася на війну з Росією, було б дуже корисно кинути озброєний корпус зі сторони Києва або зробити могутню диверзію, якої успіх матиме рішуче значіння для долі цілої кампанії. Для успіху диверзії треба буде одночасно атакувати російські сили з півдня, з боку Чорноморя, а це можна осягнути згодою з Туреччиною, що віддавна мала особливі симпатії до України".

З цих останніх рядків видко, що київський аґент знав і минуле України і що він мав відомости, принаймі загальні, про переговори Наполеона з Портою, як і зі Швецією і які мали на меті віднову славнозвісної „східньої барієри" проти російської імперії, як це робила стара французька монархія у XVIII. столітті.

18. квітня 1812. року Наполєон вислав до Царгороду свого посла ґенерала Андреосі (André-ossy), якому дав довгу інструкцію, вельми цікаву щодо нашого питання. А саме цісар пропонував султанові справжній союз задля війни з Росією, яку тоді вже провадила Туреччина на власну руку. В разі перемоги Наполєон обіцяв: „відбудову Польщі" (без зазначення її кордонів. І. Б.), повернення Швеції Фінляндії, а головно — повернення Туреччині Криму та Молдаво-Валахії. Інструкція згадує також про „симпатії українських козаків до Туреччини". Можливо, що український чинник грав якусь більшу ролю в переговорах з Портою, але на це сьогодні годі дати відповідь, бо тека „Туреччина 1812—1813", що знаходиться в Національному Архіві дуже вбога і на ній є красномовний надпис: „Документи, що бракують в цій теці, були спалені з наказу Його Величности підчас російської кампанії".

Очевидячки Наполєон мав якісь підстави зробити автодафе з паперами, що стосувались до пертрактацій з Туреччиною. Але ці переговори почалися надто пізно. Ще в дорозі Андреосі дізнався, що 2. травня 1812. р. султан Селім замирився в Букаресті з царем. Замість турецького допоміжного корпусу в Одещині, прийшла туди незабаром російська армія Чічагова, який 14. серпня 1812. р. писав з емфазою султанові, що „Наполєон, ворог незалежности народів і володарів, тягне до Росії закуту в кайдани Европу".

Наполєон видко все ж не тратив надії збунтувати Порту проти Росії. 30. вересня він пише до

ґенерала Бертіє, начальника штабу: „Маре писатиме двічі на тиждень до Андреосі, щоб давати йому новинки з армії. Треба обовязково, щоб Туреччина поспішила ввійти у Молдавщину та загрозила Кримові своєю фльотою".

Після захоплення Москви Маре, французький міністер закордонних справ, наказує свому послові в Туреччині вплинути на Порту, щоб вона розірвала Букарестський договір з Росією, бо „цей договір був накинений Туреччині ошуканством і брехнею. Треба, щоб Порта атакувала південь Росії. Чічагов прямує на Київ і Мозир, це вийняткова нагода для Туреччини, яка повинна використати блискучі перемоги Наполєона і кволість Росії".

Але турки не квапилися, бо Наполєон був у Москві, а не в Одесі, де вони воліли б його бачити. Замість французів біля Одеси, на кордонах України стояв лише австрійський корпус Шварценберґа, який формально був союзником Наполєона, але в дійсности з наказу Відня чекав лише нагоди, щоб зрадити Наполєона.

Багато пізніше авторитетний французький голос влучно пояснив, чому Туреччина у 1812. році не пішла назустріч Наполєонівським плянам. Маю на увазі барона Juchereau de St. Denys. Цього ґенерала Наполєона, військового інжиніра, прислав цісар у 1807. р. до Царгороду, де він кермував захистом Дарданелів проти Росії. Пізніше він був французьким послом у Греції. Отже цей ґенерал і дипльомат, добре ознайомлений зі східнім питанням, писав у своїй книзі в 1844. році:

„Туреччина, що починаючи від 1807. р. витримувала вперто жорстоку війну з Росією, мала преважні причини бути незадоволеною Наполеоном, який нічого не зробив для неї підчас Тільзитського договору і який залишив її на конґресі в Ерфурті (1808), дозволяючи Олександрові анектувати Валахію й Молдавію. Але Туреччина була б швидко забула за все це, якби Наполеон перед кінцем 1811. року запропонував їй гроші та допоміжну армію, щоб перейти Дунай, Прут, Дністер і Дніпро... Французька армія, що вийшла б з Дальматії, яка тоді належала до Франції, могла б прибути до турецької армії у перших місяцях 1812. року. Тоді російська армія мусіла б залишити Туреччину й рушити на Україну. Кримські татари, Басарабщина й Кубань послухали б голосу своїх мусульманських свояків і дали б знамениту кінноту ґалльо-турецьким арміям".

У цих твердженнях є багато рації, але з усього, що ми подали вище видко, що Наполеон вагався поставити руба так зване національне питання російської імперії. Він обмежувався студіями цього питання, деякими окремими кроками, але не більше. Це видко також і з його пропаґанди в Росії, бо Наполеон був може перший, який у своїх кампаніях широко користувався тим, що сьогодні називаємо пропаґандою і навіть — революційною пропаґандою.

Під цим оглядом Наполеон був великий майстер від першої доби своєї діяльности. Ще в 1796. р. підчас італійської кампанії бачимо зразок такої пропаґанди. Раніше, ніж станути на чолі армії

HISTOIRE

DES

KOSAQUES.

Epreuve.

PARIS.

M. DCCC. XIII.

Заголовна сторінка коректи праці Лесюра.

в Італії ґенерал Бонапарт довго конферує в Парижі з еміґрантом-революціонером з Італії Буонаротті, про засоби піднести революцію в Піємонті. В самій Італії поруч з перемогами над австрійською армією Наполеон через своїх аґентів провадить шалену революційну пропаґанду, якої овочі швидко зродилися. 26. квітня італійські „патріоти" розаґітовані аґентами Наполеона проголосили республику; переляканий у Турині король Віктор-Амадей приняв негайно всі умови замирення, що їх йому поставив Бонапарт, а саме відступив Франції Савою та Ніццу. Коли ж начальник штабу піємонтської армії полковник Коста, який мав підписати умови замирення, закинув Бонапартові такі методи боротьби, майбутній перший консул і цісар спокійно відповів: „На війні не можна нехтувати жадним засобом, щоб знищити ворога".

Як відомо, по дорозі в Єгипет, у 1798. році Наполеон захопив Мальту. Ціла Европа була тоді вражена, що така міцна твердиня, як Мальта, впала майже в один день. Сьогодні ця таємниця відома у всіх подробицях: аґенти Наполеона задовго до його приходу обробили місцеві революційні елементи, які повстали одночасно з приходом французької ескадри...

Листи та проклямації, що їх надсилав ґенерал Бонапарт до князів у далекій Індії, щоб піднести їх проти Анґлії є справжнім зразком революційної пропаґанди, від якої не відмовилась би й східня секція „Комінтерну", очевидно, змінивши дещо її фразеольоґію.

Колишній якобінець перевернувся в цісаря, але від метод пропаґанди не відмовився і вони знаменито допомагали Наполєонові у нищенні Австрії та Прусії. Само собою, що краще, ніж хто інший Наполєон знав внутрішню ситуацію імперії, де царювали Романови, що так знаменито надавалася для революційної пропаґанди. На два моменти можна було звернути увагу в цій імперії: на момент національний (підбиті народи Росії були готові кожної хвилини відвойовувати свою колишню свободу) і момент соціяльний (кріпаки, якими були майже всі селяни, особливо у Великоросії, шукали лише нагоди, щоб довести до кінця те, що не вдалося Пугачову). Можна сказати, що обєкт революційної пропаґанди в Росії був яскравий для всіх, хто тільки трохи займався Росією. Зрештою цей обєкт не змінився за 100 років і на наших очах пропаґанда Гогенцолєрнів була щасливіша та блискуче осягнула свою мету: пустила Леніна, того „Пугачова з університетською освітою", якого так боявся Жозеф де Местр — до московського Кремля, а німецькі полки до Пскова, Риґи, Києва, Тифлісу, Баку...

Наполєон очевидно і спрямував свою пропаґанду в бік так званих „інородців" і кріпаків. Не все під цим оглядом зареєстровано документами в історії і цілком зрозуміло чому: головні матеріяли в тій справі (не треба забувати, що такого роду акція завжди є таємна) переховуються в російських таємних архівах, а старий царський уряд не мав особливого інтересу докладно зупинятися на дражливих питаннях Наполєонівської пропа-

ґанди в Росії. Все ж навіть з того, що зявилося в Росії та з того, що вдалося відшукати у Франції, можна зробити певний висновок, що революційна Наполєонівська пропаґанда таки йшла в Росії.

Ця праця не має наміру досліджувати звязки Наполєона з іншими „інородцями" Росії, крім України, але мусимо при нагоді ствердити, що ми бачили у французьких архівах цікаве листування грузинських патріотів з Наполєоном, з якого виходить, що на Північному Кавказі вешталися ввесь час якісь французькі аґенти і що балтійські країни взяв під особливу увагу Наполєон у своїй пропаґанді. Про ці країни маємо досить красномовні спомини Лєвенштерна (Lovenstern) балтійського шляхтича з роду, ґенерала російської служби та осаула головного команданта Баркляя-де-Толлі.

З початком липня 1812. р. він прибув з місією до передових стеж французької армії, де мав довгу розмову з ґенералом Себастіяні. „Дізнавшись — пише Лєвенштерн — що я походжу з Естонії, він сказав мені, що таємні аґенти Наполєона ще не прибули до Естонії, але Курляндія вже рушиться і він висловив надію, що нарешті ми (естонці) наблизимося до Европи. Я зробив міну, що не зрозумів його натяків; тоді французький ґенерал розвинув свою думку, а саме, що балтійські країни мали бути відділені від Росії і що з них мали утворити окреме князівство або їх приєднати до Польщі".

Про те, що Наполєон утримував силу всяких аґентів явних і таємних у Польщі вже й говорити не треба. Був такий час, коли він хотів розширити

цю мережу аґентів на схід від польського кордону в Білій Руси й далі на самій Московщині. У травні 1812. р. Наполєон наказує військовому штабові армії, що стояла в Польщі, утворити в запіллі російської армії „революційні гуртки, що поставили б російську армію в таке саме становище, в якому знаходилася французька армія в Еспанії, або республиканська в Вандеї", тобто хотів мати у запіллі російської армії повстанців. Але після розвідки, мабуть і військової і політичної, виявилося, що „на схід від Вітебська не можна було числити на населення". Бертіє, начальник ґенерального штабу, доказував Наполєонові, що не можна збунтувати населення до боротьби за свободу, якої імени воно навіть не розуміє. „Яким чином — каже Бертіє — можна вплинути на цей нарід (тобто чисто великоруський — І. Б.) майже дикунів, без власности, без матеріяльних потреб?"

Дійсно, російського селянина важко було втягнути в революцію під такими самими гаслами, як це можна було зробити на периферіях імперії. Було одне, що могло зґальванізувати цих селян — це повстання проти поміщиків, тобто справжня аґрарна революція. Наполєон це добре знав і він сподівався, що селянські заколоти примусять царя капітулювати. А ці заколоти, як відомо, почалися. Якісь таємні джерела передавали по цілій Росії чутки, що Наполєон іде звільняти селян із кріпацтва та знищити поміщиків.

Як тільки Наполєон увійшов до Москви він закликав до себе французів, що довго жили у столиці і пильно розпитував їх про все, що вони

знають про рух Пугачова. Більше того: він наказує збирати скрізь, де можна, відомости про рух Пугачова, відшукати відозви великоруського козацького вожда і знайти сучасників цього руху, що могли б дати подробиці, яким чином діяв Пугачов, щоб піднести селян проти поміщиків.

Все це було відоме в Петербурзі, де панувала неабияка паніка. Ані двір, ані вища бюрократія, ані нарешті поміщики не були певні селянства, яке, не забуваймо, складало також головну масу армії. Документи з російських архівів опубліковані з нагоди століття війни 1812. р. дають силу доказів цієї паніки. Самовидець петербурзьких настроїв, Жозеф де Местр, ідеольоґ французької реакції і великий ворог Наполєона, повідомляв у розпуці урядові в Турині, якого був представником, що „як не трапиться яке чудо, то немає більше Росії".

Чому Наполєон не розвинув своєї пропаґанди поміж селянами з такою самою силою, як він це робив раніше в Західній Европі? Поперше бракувало йому часу для цього, подруге — і це головне — цісар Наполєон, зять Габсбурґа, основник династії, не міг обєктивно робити те, що робив революційний ґенерал і якобінець. Наполєон, що рідко бувало з ним, вагався піднести „російський бунт", якого силу видко відчував.

На Св. Олені він говорив: „Якби росіяни не спалили були Москви, я був би господарем Росії, селяни привезли б мені все, що потрібно було для армії і самі повстали б".

Другій близькій людині, О' Меагa, що перебував із ним на засланні, Наполєон твердив: „Без московської пожежі, я виграв би справу. Я перебув би зиму в Москві, я проголосив би свободу всіх кріпаків у Росії і дав би свободу шляхетству", тобто зробив би справжню революцію.

Але цю революцію він вагався викликати на початку 1812. р., гадаючи залякати Олександра І. тільки погрозами революції, а потім уже було за пізно.

Вже з усіх реляцій ріжних аґентів, що крутилися по цілій Україні — зразки яких читач знайшов вище — легко збагнути, що ці аґенти мусіли провадити так чи інакше якусь пропаґанду у краю. Але й тут Наполєон не хотів ніколи заанґажуватися більш-менш рішуче, як і не робив цього з селянським рухом у Московщині, чи навіть у Польщі.

Вже підчас кампанії він хотів налякати Петербург диверзією на Україну. Під цим оглядом маємо вельми важливий, таємний лист Наполєона з 26. травня 1812. р. з Дрездена до свого брата Жерома Бонапарта. Лист цей звучить: „Зберіть у Люблині харчів на 100.000 людей і піддайте їм до відома, що самі туди прибудете на чолі 100.000-ої армії. Треба все зробити, щоб думали, що ви маєте зєднатися з австрійцями (тобто на кордоні Волині — І. Б.), але в дійсности рушите потім зовсім в інший бік. Все це подаємо тільки до Вашого відома, ніхто цього не повинен знати, навіть начальник вашого штабу... Пересовуйте свою кінноту в такий спосіб, якби ви мали рушити на Во-

линь. Вишліть шпигунів у тому напрямі і приготовте свою головну кватиру у Люблині. Повторюю, ніхто не повинен знати цієї таємниці, навіть шеф вашого штабу".

На Волинь, як відомо, Наполеон не рушив, але фальшивий маневр Жерома Бонапарта зробив своє: поляки один час щиро повірили в рейд на Волинь. Цим пояснюється певно меморіял до Наполеона князя Естахія Санґушка, ґенерала французької армії, що брав участь у битві під Смоленськом, де дістав хрест почесної леґії. Меморіял Санґушка з датою 30. липня 1812. р. з Вітебська, в ньому читаємо:

„Його Величнісіть одного разу зробила мені честь запитати мене чи патріотичний рух (очевидно, польський — І. Б.) можливий на Волині. Доки Багратіон і Платов були там або близько, я вважав це за неможливе. Але якби їх відсунути до Случа, тоді у жовтні місяці Його Величність матиме 8000 озброєного війська, зложеного з дрібної волинської шляхти. Якщо Його Величність залишиться на зиму в Росії, це військо буде йому у велику користь, завдяки знайомости російської мови, якої поляки з Корони зовсім не розуміють... Нехай Його Величність, наш володар і добродій, матиме на увазі цю країну (Волинь), яка зробить усе можливе, щоб доказати свому суверенові свою вірність і відданість".

Найбільше для нас, очевидно, було б цікаво дізнатися, як реаґувала Україна на пропаґанду, що її провадили наполеонівські аґенти. Та це річ важка: про якусь явну симпатію, ясно, не можна

було й думати. Поліція очевидячки добре стежила за такими речами. Але дещо, завдяки російським архівам, все ж відомо і вони показують, що аґенти Наполеона не тільки постачали йому потрібні інформації, але й навязували пропаґандивну мережу з краєм.

Коли французькі війська ввійшли у 1807. р. до Польщі, російський уряд утворив „Комітет загальної забезпеки", якого метою було „наглядати за шпигунством, дефетизмом, а головно за французькими аґентами". Обсяг діяльности Комітету — це варт підкреслити — не торкався Великоросії, а тільки так званих „інородців", Литви, України та Балтику.

Першою ж справою Комітету було арештування 12. грудня 1806. р. у Тульчині, на Поділлі, двох осіб, при яких знайшли військові пляни та ріжні адреси, все французькою та італійською мовою. У Петербурзі рішили розслідити цю справу з усією увагою та суворістю і судді мали не завагатися навіть перед смертними присудами. Проте місцева влада покарала злочинців розмірно легко: заслала їх до пермської ґубернії. Очевидячки місцева влада дивилася на цю справу інакше, ніж петербурзька.

У січні 1807. р. якийсь шляхтич Малицький у Паволочі на Київщині, дав перехопити в себе „проклямацію Бонапарта". Навіть на Лівобережній Україні, де поляків не було, находимо фактичні сліди наполеонівської пропаґанди. В кінці 1806. р. якийсь Ларіон Шишкін, з Чернигівщини, прилюдно оплював портрет царя, як каже полі-

ційний рапорт — під впливом французьких ідей. Очевидно, що цього Шишкіна жорстоко покарали: вирвали йому ніс, припекли гарячим залізом і заслали на Сибір до копалень.

Інший випадок трапився на Полтавщині. Колишній ґвардійський кірасір Федір Гуцан відмовився піти при мобілізації на війну та ще заявив: „Коли нас пішлють на фронт проти французів, то ми будемо стріляти не в них, а в москалів, яких винищимо до останнього". За цю отвертість колишній вояк діждався кнута та Сибіру. Якийсь дрібний дідич Яків Мочуговський заявляє: „Тішить мене, що Бонапарт руйнує Росію. Якби він був тут, то я на крилах злинув би до нього".

2. лютого 1807. р. харківський ґубернатор повідомив уряд, якто селянські аґітатори поширюють чутки, що французи не зроблять нічого злого простолюддю, що скасують панщину і що запанує тільки один імператор — Наполеон. Коли ж, сповіщає ґубернатор — на одних сільських зборах хтось звернув увагу аґітаторові, що у Франції є також шляхта, той відповів: „Так у Франції є шляхта, але вона дістає пенсію від уряду і не тримає кріпаків".

А ось випадок, героєм якого був не якийсь дрібний дідич, а член відомої шляхетської родини на Полтавщині, Лукашевич. На одному бенкеті він пє тоаст у честь Бонапарта визвольника. Тут маємо діло вже зі свідомою маніфестацією, бо Лукашевич відомий в історії українського руху: він же належав до полтавської масонської льожі і приятелював з Котляревським. Коли цей епізод дійшов

до Петербурга і звідти вимагали пояснень, місцева влада відповіла, що Лукашевич підніс свій „безглуздий тоаст" у приступі божевілля.

Українське панство взагалі неохоче провадило мобілізацію проти Наполеона вимагаючи на своїх зїздах у Чернигові та Полтаві зменшити кількість рекрутів з 4 до 1 на 100 душ населення. Відомий Ростопчін, той, що спалив Москву, звертав увагу царя на „Малоросійську міліцію", якій не довіряв. Софія Скалон, з відомого українського роду Капністів, у своїх цікавих споминах подає несдин факт, який свідчить про опозиційний настрій українського панства на початку минулого століття. Очевидно, цей опозиційний настрій не можна перебільшувати і витягати з нього висновок про якийсь орґанізований політичний сепаратизм. Так далеко, певно, не йшли політичні думки українського шляхетства за часів Наполеона, але здається нам, що такий сепаратизм був би став доконаним фактом, якби армія Наполеона ввійшла була на Україну. Певно і знайшовся б і новітній Мазепа серед колишньої української старшини.

Економічний чинник грав теж неабияку ролю у наполеонівських симпатіях українського панства, тоді головного продуцента хліба. А хліб підчас воєн Наполеона страшно піднісся в ціні на Заході Европи. Український хліб продавався в Европі по 40 карбованців чверть і за часів 1806—1815. рр. на Україну прийшло більше грошей, ніж за попередніх сто років. Континентальна бльокада, яку Наполеон проголосив проти Анґлії і до якої російський уряд змушений був приєднатися, не була

на руку російським поміщикам, що збували свій хліб саме переважно до Анґлії через Балтійське Море. Зате ця бльокада вельми всміхалася українським поміщикам, що піднесли свій експорт через Чорне Море на захід. Розквіт Одеси саме звязаний з бльокадою, що її Наполєон суворо провадив на півночі. Як бачимо, не бракувало й матеріяльних підстав, щоб на Україні не приймати до серця анатеми, які російський синод з наказу царя проголошував проти Наполєона.

Відступаючи з Москви на захід, Наполєон нераз згадував Україну, хоч практично вже це не мало значіння. Він увесь час цікавиться кількістю російських військ на Україні і навіть у Вильні ще сподівається, що Україна „матиме відвагу скинути російське ярмо".

В Голетчині Наполєон знаходився в бідній селянській хаті, коли його сповістили, що міст під Борисовом зруйновано та аванґард його армії відрізано. Тоді — як оповідає ґенерал Доде, свідок сцени — „імператор у лихоманці почав шукати на мапі якогось іншого пункту для переходу армії. Прочитавши на мапі назву „Поділля" імператор відразу викрикнув: „Поділля! так, Поділля! Карло XII." і ніби остовпів"...

Очевидно, політичним моментом пояснюються й ті французькі праці, що появились про Україну у Франції за часів 1812—1814. рр. У 1812. р. офіцир ґенерального штабу видає „Історичні відомости про козаків, націю, що перебуває під російським пануванням".

„Ця нація — пише автор — що нині підлягає Росії, колись примушувала тремтіти довго цю саму Росію, Польщу, татар і Туреччину". Українці, згідно з поглядом французького старшини, „всім жертвують для своєї свободи, до якої вони так сильно привязані, що не можна цього собі навіть уявити". Щоб підкреслити відмінність українців від росіян Пізо наводить анекдоту про якогось ченця Олександроневської лаври у Петербурзі, що зарізав якусь жінку. З приводу цього злочину ніби то Теплов, відомий співробітник Розумовського на Україні, мав сказати цариці Катерині: „Вбийник не може бути українцем, бо українці воліють відвагу від жорстокости, тоді, як росіяни хитрі, більш жорстокі, ніж відважні".

Звідки взяв Пізо цей факт нам невідомо, але це вельми характеристичне для психольоґії оточення, до якого належав автор і ще більш характеристичне для того, як це оточення малювало французькому читачеві росіян і українців.

Того самого року з наказу Наполеона Дамаз де Раймен, колишній посол у Раґузі, де він мав нагоду вперто змагатися з московськими впливами, написав двотомову працю про народи російської імперії. Для автора Росія не є одноцільною державою, а має в собі до 100 народів, що розмовляють 40 мовами. Ці народи не мають симпатії до Росії, навпаки вони ворожі до неї і чекають тільки сприятливого моменту, щоб визволитися від московського ярма. Між цими народами одне з перших місць займають українці.

„Колись — пише автор — Україна була під опікою Московії. Мазепа, вожд України, бажав звільнити свою націю зпід панування царя, що трактував козаків як невольників, ніби то вони були його власними підданцями. Коли прийшов слушний час, Мазепа навязав таємні зносини зі шведським королем, щоб зробити Україну незалежною".

У тому самому 1812. році за урядові гроші вийшла у світ двотомова роскішна праця ін фоліо ґрафа Шарля Решберґа під заголовком „Народи Росії або опис звичаїв, побуту та костюмів ріжних націй Російської імперії". Подаючи в мистецько виконаних малюнках українські народні типи, автор у тексті скрізь підкреслює відмінність українців, яких заселює на всіх наших етноґрафічних землях. Козацька держава на думку автора „довгі часи утворювала окрему республику".

За кілька днів до зречення Наполеона у Фонтенебльо, де тоді саме перебував імператор, якийсь Кар видав працю „Про козаків або історичні подробиці про звичаї, одяг, зброю і спосіб провадити війну у цього народу".

„Боротьба українських козаків проти Польщі — пише Кар — є одним з найбільше блискучих періодів в їх історії. Часом переможці, часом переможені вони завжди вважали себе вільними і нарешті кинулися в обійми Росії, шукаючи опіки царів. Ці останні запевнили козакам досить привілеїв, щоб підлеститися до їх духу незалежности, що завжди жив у цього народу".

Переяславську угоду Кар уважає „конвенцією". А далі, пише автор: „низкою хитрощів царі довели цю колись окрему мовою та релігією (!) націю до становища звичайної провінції російської імперії". Проте українці „нарід надто рухливий і надто привязаний до своєї свободи, — вони не могли звикнути до російського ярма, як не могли свого часу звикнути до ярма польського".

В такому самому дусі викладена і пізніша історія України. Кар підкреслює також окремішність української мови від російської та польської і недвозначно натякає на можливість для французької політики використати Україну проти царської імперії.

Ці натяки без сумніву находяться у звязку з думками, що виринали тоді в оточенні Наполеона про новий похід на Росію. Хоч імперія доживала вже останніх днів, але французькі військові не хотіли, як це часто буває, допускати й думки про крах цілої системи. Сварки поміж антифранцузькою коаліцією, що не могли поділити шкіру французького ведмедя, мусіли певно підбадьорити теж французький ґенеральний штаб. І як це не дивно у світлі дальших подій — у ґенеральному штабі рахувалися з можливістю нового походу на Росію.

Детальних документів у справі цього проєкту досі не знайдено й ледви чи вони знайдуться, бо ці папери певно знищили в першу чергу напередодні окупації союзниками Парижа. Залишилися тільки в деяких паперах архіву військового міністерства згадки й натяки щодо нового походу на Росію. Цікаво, що ці натяки та згадки здебіль-

шого саме говорять про Україну. Більше того: французький штаб, мав — скажемо — наївність розраховувати на розпропаґування козацьких полків, що були у складі російської армії у наступі, гадаючи, що це були українські частини, тоді як у дійсности то були донські козаки. Під цим оглядом цікавий є документ, який переховується в Національному Архіві, а саме циркуляр до префекта Шальона, головного міста департаменту Марн.

Зміст цього циркуляра такий:

„У сучасних обставинах, коли рішається доля Франції на наших полях, де Його Величність на чолі нашої сміливої армії довершує чудес відваги, треба вжити всіх заходів задля поразки ворожих військ, що нині загрожують самому істнуванню Франції. Армія, як це знає ціла Франція, блискуче виконує свій обовязок. Поміж союзними арміями, що перебувають у Франції, слід звернути увагу на російську. Вона, правда, сліпо здисциплінована, але в її складі є багато козаків. Українські козаки були колись вільною нацією й досить довго провадили боротьбу з Росією за свою свободу. Щойно недавно імперії вдалося приборкати українських козаків.

„Було б вельми доцільно, якби Ви знайшли змогу ввійти в той чи інший спосіб у зносини з цими козаками, особливо з їх старшиною, і дали б їм зрозуміти, що вони не мають жадного інтересу битися під прапорами деспотичного царя. Зате, якби вони покинули царя і причинилися до перемоги армії Його Величности, а ця перемога

остаточна є неминуча — Україна може лише виграти від цього.

„Переведення в життя цього делікатного доручення залежить від вашого хисту і такту, але головний штаб має всі підстави вважати, що ця справа не є безнадійна, бо в самому краю (Україні) є багато симпатій до особи Його Величности".

У світлі пізніших подій та тодішнього становища на Україні, цей циркуляр звучить сьогодні зовсім наївно, особливо, як мати на увазі, що у Франції були властиво донські козаки. Все-ж справа „розкласти" російську армію з допомогою української пропаґанди вельми характеристична для історії українських проєктів доби Наполеона. Циркуляр Головного Штабу до префектів є ніби епільоґом цієї історії. Ним і закінчуємо огляд матеріялів, що складаються на зміст цієї книжки.

Писано у Франції 1920—1937.

„Народи російської імперії“.

ПРИМІТКИ

Ст. 12. Genet — пізніше ґенерал і ґраф за імперії, помер у 1834 р.

Ст. 12. Реляції Жене переховуються в архіві Міністерства закордонних справ (Russie. Correspondance politique vol. 131—138). Цікаві уривки з цих реляцій дав Рамбо в „Інструкціях французьким послам". Росія. Paris. 1890. vol. II.

Ст. 13. „Про Україну читаємо в цьому меморіялі..." Пор. Архів Мін. зак. справ. Russie. Mémoires et documents, vol. 28.

Ст. 14. „...сильно роздратованою московським ярмом". Пор. Ibid., vol. 35. fol. 41.

Ст. 14. Карра (1743—1793) згинув трохи пізніше на ешафоті.

Ст. 14. „Історія Молдавії та Валахії" — Histoire de la Moldavie et de la Valachie... par M. C. (J. L. Carra). Jassy, 1777. 12⁰, Paris 1778. 12⁰; Neuchâtel 1871. Німецький переклад у 1789 р.

Ст. 14. Boissy d'Anglas (1756—1826) член Установчих Зборів, Конвенту, Палати 500, Сенату імперії. Автор Конституції III-го року (1795) і закону про еманципацію мурнів. Більшість його праць досі переховується в рукописах, в архівах Німської Академії, у бібліотеці міста Нім (fonds Liotara) і в архіві Ліонської Академії. Виписки, які він робив із ріжних праць, переховуються в бібліотеці Сенату, в Люксембурській Палаті. З них видно, що Буассі д'Анґля добре студіював французькі „україніка" з XVII. і XVIII ст.

Ст. 14. Еліяс Абесі — Elias Abesci „Etat actuel de l'Empire ottoman" traduit de l'anglais. Paris, 1792. 2 vol. 8⁰. Анґлійське видання появилося 1784 р. у Льондоні. Про автора див. Notes and Queries, 1854. X. 483—484.

Ст. 15. У 1787 р. Парандрієр знаходився у складі французького посольства у Варшаві і брав між іншим участь у відомій подорожі Катерини II. по Україні. Звідти Парандієр писав у Париж про страшну нужду, яку бачив серед населення на Україні (Націон. Архів. AF. IV. 1692).

Ст. 15. „Східна частина Волині...“ див. Арх. М. З. С. Pologne. Cor. Pol. vol. 323. fol. 216.

Ст. 16. Цитата з Семонвіля.

Ст. 18. Арх. Мін Зак. Спр. Turquie, Cor. Pol. vol. 184. f. 76

Ст. 19. „одного з найнебезпечніших її членів Семонвіля“... Семонвіль зовсім не був якобінцем.

Ст. 19. „Вони передали меморіял султанові“... Пор. Арх. Мін. Зак. Спр. vol. 183. fol. 64.

Ст. 20. Ревбель (1747—1807), пізніше голова Директорії в 1796 р.

Ст. 20. Вантоз (ventôse) 6-ий місяць республиканського року (від 19 лютого до 20 березня).

Ст. 20. „Безперечно ми можемо...“ Арх. Мін. Зак. Спр. vol. 324. f. 208, 261.

Ст. 21. Шерер; докладніше про цього автора напишемо на підставі невиданих документів у нашій іншій праці.

Ст. 20. Вираз „анекдоти“ треба тут розуміти в змислі „фактів“ та „оповідань“. Заголовок цієї книжки:

„Anecdotes interessantes et secreètes de la Cour de Russie, tirées de ses Archives; avee quelques Anecdotes particulières aux differens Peuples de cet Empire. Publiées par un Voyageur qui a séjourné treize ans en Russie. A Londres et à Paris, chez Buisson. 6 vol. 12⁰. **Друге видання**: Paris. 1806. **Німецький переклад**: Greifswald. 1793.

Ст. 21. „Росія — твердив Буасі д'Анґля...“ Discours sur es véritables intérêts de quelques uns des Puissances coalisées et sur les bases d'une paix durable, prononcé par Boissy d'Anglas Représentant du Peuple, à la Séance du 11 Pluviose l'an III de la Convention Nationale. **Брошура ця величезна рідкість.**

Ст. 22. „Один з тих, якого імени не можна встановити...“ Пор. М. З. С. Pologne. Cor. Pol. vol. 327, fol. 239.

Ст. 23. Рапорт до Ревбеля. Муасонюр подає на рапорті свою адресу страсбурську: Rue de Blaine. Сам він пробув 15 років (1778—1793) у Росії, як урядовець міністерства закордонних справ. Це все, що нам ближче відомо про цю особу.

Ст. 23. „Лише завдяки українським козакам". Пор. M. З. С. Russie. Supl. vol 35, fol. 57.

Ст. 24. Цілий плян Муасонюра зі згадкою пляну поляків, знаходиться в архіві M. З. С. Pologne. Cor. Pol. vol. 328

Ст. 26. Кульон — Jean Philippe Garran de Coulon, народився 19. IV. 1749 р., помер 19. XII. 1816 р. Назва твору: „Recherches politiques sur l'Etat ancien et moderne de la Pologne appliquées à sa dernière révolution. Par J. Ph. Garran, Représentant du Peuple à Paris. De l'imprimerie de J. J. Sonits et C⁰, rue des Marches № 2. 1795. 8⁰. p. 400. Ми присвятили цій книзі статтю в „Ділі"" з 1 травня 1925 р. Проф. Рене Мартель подав за нами широкі витяги з праці Ґарран де Кульона в своїй книзі „La France et la Pologne", Paris 1931. p. 15-18.

Ст. 27. „Обурення на підлу Коаліцію..." Контр-революційна Коаліція, що складалася з Росії, Цісаря, Прусії, Еспанії та Анґлії проти Франції.

Ст. 29. „Забобони грецької церкви". Для атеїста Ґарран де Кульона — православна й католицька віра однаково — забобони.

Ст. 30. Як бачимо, автор плутається в деяких фактах історії України XVIII. в.

Ст. 32. Стаття з Gazette Nationale ст. 889.

Ст. 35. Наполеон у розмові з Молієном... Пор. Comte Mollien: Mémoires d'un ministre du trésor public. Paris, 1898. ст. 47.

Ст. 35. Наполеон писав... Correspondance. Vol. 32, p. 403.

Ст. 35. Вілємен запевнює... Villemin: Souvenirs contemporains d'histoire et de littérature. Paris. 1854, I, 162.

Ст. 35. „Історія Петра III." Histoire de Pierre III. Empereur de Russie. Imprimeé sur un manuscrit trouvé dans les papiers de Montmorin, ancien ministre des affaires étrangères et composé par un agent secret de Louis XV à la cour de Pétersbourg. Paris 1799., 3 vol. 8⁰. Голяндський переклад в Амстердамі 1800.

Ст. 35. „Автором цієї книги вважають Ляво..." Пор. Barbier. Dictionnaire des ouvrages anonymes. II, 731.

Ст. 36. Спомини Шарля Масона — Mémoires secrètes sur la Russie, par Masson. Paris. 1800-1803, 3 vol. 8⁰. **Друге видання** 1804 р.; третє Paris. 1859. Існує **анґлійський, німецький та данський переклад**.

Ст. 36. „Книга була... заборонена..." Пор. Русск. Стар. 1876. II 384-387.

Ст. 36. „Цілу главу під назвою „Козаки": III, 114—161. (Друге франц. вид.).

Ст. 36. „Нічого спільного з росіянами..." „rien de commun avec les Russes".

Ст. 37. „Меморіял не підписаний..." Пор. Арх. Мін. Зак. Справ Pologne. Mémoires et documents vol. 28, fol. 133-134.

Ст. 37. Ґоден — автор книги: Soulèvement des nations chrétiennes dans la Turquie européenne, ses causes, son influence sur les intérêts présents et futures de l'Europe en général et sur ceux de la France en particulier. Paris. 1822.

Ст. 37. Ґоден у меморіялі до Першого Консула... Пор. М. З. С. Turquie. Cor. Pol. vol. 204. fol. 132-141.

Ст. 38. „Якийсь франц. аґент пропонує..." Пор. Ibid. vol. 323. fol. 100.

Ст. 39. „Це детальний меморіял..." Пор. Національний Архів AF. IV. 1696. Mémoire sur le Commerce de la Russie par la Mer Noire et la Mer d'Azof. — До меморіялу Бурґуен додав листа на імя Наполеона, з якого видко, що він для свого реферату зробив подорож в Одесу, де пробув рік.

Ст. 40. „Французький аґент сповіщає..." Пор. Мін. Зак. Спр. Turquie Cor. Pol. vol. 325. fol. 211.

Ст. 40. „Себастіяні дав... відповідні проклямації..." Ibid. fol. 228.

Ст. 42. „Залиште, залиште..." Пор. A. Périvier „Napoléon journaliste". Paris. 1918. ст. 20.

Ст. 42. „На книгу знаменитого ґеоґрафа..." Конрада Мальт-Брюна: „Tableau de la Pologne ancienne et moderne, par Malte-Brun. Paris, Tardieu, 1807. 8⁰. p. XII, 498; Ibid. 1830 2 vol. 8⁰; Bruxelles 1831. 2 vol. 8⁰. **Італійський переклад**, Livorno 1831; — **німецький**, Stuttgart 1831.

Ст. 47. Вивіз краму, пор. А. Семенов: Изученіе исторических свѣдѣній о російской внѣшней торговлѣ и промышленности XVIII. в. по 1858. г. Ст. Пет. 1859. III. 47.

Ст. 47. Жан Дюбуа випустив працю: „Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer Noire ou voyage et entreprises pour établir des rapports commerciaux et maritimes entre les ports de la Mer Noire et ceux de la Mediteranée“ Par Antoine à Paris. Chez H Agasse, Imprimeur-Libraire. Rue de Poitevins, № 18. An XII (1805) 8⁰, друге видання — 1820 р. Німецький переклад у Веймарі в 1805 р До книги додана мапа порогів і мапа проєктованого морського шляху Херсон-Марсейль. У 1881 р. Мурзакевич мав у „Одеському Общ. Истор. и древностей“ відчит про „Ходатайство французского негоціанта Антуана в 1786 г. у князя Потемкина - Тавричеснаго об открытіи торговых сношеній Херсона с Марселем“ („Кіевская Старина“ 1882. III, 616).

Ст. 47. Праця економіста Дюбуе „Du commerce français dans l'état actuel de l'Europe ou observations sur le commerce de la France en Italie, dans le Levant, en Russie, dans la Mer Noire...“ par J. B. Dubois. Paris. Potey, 1806, 8⁰, p. 568.

Ст. 49. Книжка Губерта Вотрена: „L'observateur en Pologne“ par Hubert Vautrin, de l'Académie de Nancy. A Paris, chez Giguet et Michaud, 1807, 8⁰ p. VII. 484.

Правник цього Вотрена є нині мером у Нансі; він родич покійного маршала Ліоте.

Ст. 49. Лєруа де Фляжі — Leroy de Flagis: Etat politique, civil et militaire de l' Empire de Russie. Paris et Rouen. 1807. 8⁰ p. XII. 300.

Ст. 49. Праця Муніє: F. Mounier: Histoire de la Pologne, depuis son origine jusqu'en 1795... Paris. Debray, 1807. 2 vol 8⁰ p. V. 395. II. 355.

Ст. 51. „Руліер... згадав про... зносини з останніми мазепинцями“, себто про акцію Григора Орлика.

Ст. 51. „Праця Руліера залишилася в рукописі...“ Сам Руліер помер у 1791 р.

Ст. 51. „Я чув про цю працю оцінки захоплення“. Пор. Correspondance de Napoléon т. XIII. p. 724.

Ст. 51. „Чечав з нетерплячкою на примірник книги“. ibid, т. XIV. p. 158.

Ст. 52. „Часопис цей („Арґус“) нині великий раритет...“ Його нема навіть у бібліотеці міністерства закордон-

них справ. Ми користувалися комплетом часопису із бібліотеки покійного члена Академії Фредерика Массона.

Ст. 52. Книжка Рішара „Провідник подорожника“: — — Guide des voyageurs en Europe par M. Richard Paris, 1807, 2 vol. 12⁰.

Ст. 55. „Кордони Польщі були від Риґи до Одеси...“ Пор. Handelsman „Napoléon et la Pologne“, ст. 15. Лист Костюшка з 22. січня 1807 р. до Фуше в цій справі переховується в паперах Рапперсвільського архіву.

Ст. 55. „Тадей Мостовський у листі до Маре... вимагає кордонів Польщі“. Пор. Національний Архів A. F. IV. 1692. № 51.

Ст. 55. „З цілою Україною і частиною Бессарабщини...“ Ibid A. F. IV. 1687. № 9.

Ст. 55. „До Дніпра та Чорного Моря...“ Ibid.

Ст. 56. „Я бачу вельми задоволений...“ Пор. Correspondance de Napoléon, т. XIV. p. 479.

Ст. 57. „Саме повстання мало початися...“ P. Bertrand „Lettres de Talleyrand à Napoléon (1800 – 1809), Paris, 1889. p. 334, 336—8.

Ст. 57. і 58. „Ось могутній талісман, який знищивши кайдани України...“ В ориґіналі „Krasnorossie“ тобто Червона Русь, але справа йде про Україну.

Ст. 58. „Бажано, щоб французький ґенерал...“ Пор. Національний Архів A. F. IV. 1687. Pologne.

Ст. 58. Меморіял до Талейрана. Пор. Архів Мін. Зак. Справ. Pologne. Corresp. Pol. vol. 324. p. 50. Меморіял датований 15. лютим 1807 р.

Ст. 59. „На мій погляд...“ Bertrand, op. cit. p. 362—3.

Ст. 59. „Саме тоді, коли провадилися розмови... дав гострий вислів...“ Пор. Lefebvre „Histoire des cabinets de l' Europe“, 1866. v. III. p. 44.

Ст. 59. „Талейран сказав міністрові Наполеона...“ Пор. Duc de Rovigo „Mémoires“, Paris, 1828. III. p. 116. Саварі пізніше дістав титул князя Ровіґо.

Ст. 60. „Неможливо відбудувати цю державу...“ Лист Лянна з 7. XI. 1806 р. Пор. Foucart „Campagne de Pologne“. Paris, 1882. vol. I. p. 70.

Ст. 60. „Польща складається...“ Ibid. I. p. 128.

Ст. 60. Наполеон казав Талейранові, „Любити?..“ „Correspondance de Napoléon, XV. p. 87.

Ст. 61. „Бурієн особистий секретар Наполеона пише...“ Bourrienne, IX. p. 104.

Ст. 62. „Наполеон не хоче анґажуватися...“ „Correspondance de Napoléon“ XIII p. 530, 538. XIV. p. 301, 410.

Ст. 62. „Щодо Польщі, з того часу...“ Correspondance de Napoléon“, XIV. 377, N. 11810.

Ст. 63. „Він утворює в 1812 р. окремий литовський уряд...“ Пор. A. Mansky „Organisation d' une municipalité lituanienne“. Grodno, 1812, Paris, 1910, 8⁰, p. 23.

Ст. 63. „...невідомі є наміри Його Величности...“ Національний Архів. A F. IV. 1687.

Ст. 64. „Бо саме з того часу починається ослаблення...“ Архів Мін. Зак. Справ. Mém. et Doc. Russie, Supl vol. 26.

Ст. 65. „Обидві сторони в лихоманці...“ Пор. дуже добру працю E Driault „Tilsit“, Paris.

Ст. 65 і 66. „Цей Лекрерк був свого часу...“ Про Лекрерка докладніше в нашій студії „L' Ukraine dans la littérature de l' Europe Occidentale“, Paris, 1935, ст. 73—74. 10. X. 1776 він надіслав Верженові меморіял про Козаччину, що зник з архіву закорд. справ.

Ст. 66. „...має змогу в абсолютно довірений спосіб переїхати цілу Україну“. Russie, supl. 26.

Ст. 66. „Україна завжди утворювала націю...“ — „Les Ukrainiens ont de tout le temps formé une nation absolument différente de celle des Russes et des Polonais, ce qu'on voit par leur langue, leurs usages particulières et leur haine implacable contre les deux peuples qu'on vient de nommer“.

Ст. 67. „Кілька слів імператора Наполеона...“ Архів Мін. Зак. Спр. Mém. et Doc. Pologne, vol. 28. fol. 175.

Ст. 67. „Його Величність бажає мати...“ Ibid. Cor Pol, Pologne, vol. 327. fol. 108.

Ст. 68. „Пан Любинський прибув...“ Ibid. vol. 328. fol. 246.

Ст. 68. „Селяни на Волині...“ Чи не французьким аґентам завдячує Київ відому пожежу в 1811 р., що знищила частину Подолу?

Ст. 69. „Я міг би озброїти...“ — „Moniteur Universel“, 21. XII. 1812

Ст. 69. „Свобода матиме на цей нарід...“ „La liberté fera sur tous ces tempéraments l'effet d'un vin génereux sur un homme qui n'y est point habitué. Si quelque Pougatchef d'Université venait à se mettre à la tête d'én parti, si une fois le peuple était ebranlé et commençait une révolution à l'européenne, je n'ai point d'expression pour vous dire ce qu'on pourrait craindre... Bella, horrida bella! Et multo Nevam spumantem sanguine cerno“. Lettres et Opuscules de Joseph de Maistre, Paris 1851. I 218.

Ст. 70. „Про давній і сучасний стан Молдавії“, видруковане в 1902 р. у Букаресті.

Ст. 70. і 71. Про Готеріва див. Chevalier Artand de Montor: „Histoire de la vie et des travaux politiques du comte d'Hauterive“. Paris. 1839. 8⁰ p. 310.

Ст. 71. „...незалежну державу, якої...“ Архів Мін. Зак. Спр. Mem. et Doc. Pologne vol 28 fol. 211—215. Більшу частину оригіналу ми видрукували в 1922 р. у журналі Revu des Etudes Napoléoniennes.

Ст. 73. „Правда, Наполеон ніде й ніколи офіційно...“ Невидані спомини ґенерала Лянжерона в архіві Мін. Зак. Спр. Mém. et Doc. Russie, vol. 125.

Ст. 73. „Наполеон тільки і мріє...“ Сборникъ Россійского Императорскаго Историческаго Общества XXI. 228. Пор. також Сборн. Росс. Имп. Ист. Общ. VI. 383.

Ст. 77. „Про політику й розвиток російської могутности“ „Sur la politique et le progrès de la puissance russe“. — Рукопис цієї праці переховується в архіві міністерства закордонних справ. Cor. Pol. Pologne vol. 324 fol. 136—194.

Ст. 77. „Заповіт Петра Великого“. Див. І. Борщак „Великий Мазепинець Григор Орлик“, Львів, 1932, ст. 131—2.

Ст. 78. „Це є частина праці...“ Cor Pol. Pologne. vol. 325 fol. 17.

Ст. 78. „Нарешті в некрольозі...“ 16-го VIII. 1849.

Ст. 79. „Хати на Україні...“ Франц. переклад Клерка I. 279, 302.

Ст. 79. „Можна ствердити словами Массона...“ —Fréd Masson: „Histoiré du département des Affaires etrangères pendant la Révolution“, Paris 1877. ст. 491.

Ст. 79. „Я бажаю основно...“ Копія листа в Книгозбірні Лесюра.

Ст. 80. „На щастя сам Лєсюр...“ Шифр бібліотеки М. 29039.

Ст. 80. „Історія Козаків“ Лєсюра... „Histoire des Kosaques“ Epreuve. Paris. Imprimerie Nationale, 8⁰ f. 632.

Ст. 81. „Українці — пише Лєсюр — більш великодушні...“ Op. cit., ст. 225.

Ст. 81. „Ось що оповідає Лєсюр...“ Ibid., ст. 282.

Ст. 89. „Лєсюр в іншій своїй праці, що появилася в 1817. р.“ „La France et les Français“.

Ст. 89. „Наполеон — сам письменник...“ Від дитячих років проявляв майбутній цісар великий нахил до читання. Навіть хлопцем він читав усе, що попадало в його руки, а як молодий старшина витрачав велику частину своєї платні на купівлю книжок. Він був ціле життя невтомним читачем із пером у руці і він був одним у найбільше освічених людей своєї доби. Пор. рідку брошуру F. Masson „Napoléon. Ses lectures et ses écrits“. Paris. 1889.

Ст. 90. „Цісар скаржиться...“ A. Guilloes „Les bibliothèques particulières de l'Empereur Napoléon“. Paris. H. Leclerc. 1900. ст. 8.

Ст. 90. „Праці Пльото“: Carl von Plotho „Die Kosaken oder Geschichte derselben von ihrem Ursprung bis auf Gegenwart“. Berlin. 1811.

Ст. 90. „Праці Адлерфельда...“ Gustav Adlerfeld: Histoire militaire de Charles XII. Amsterdam, 1740.

Ст. 90. „...численні Ucrainica у французькій, італійській...“ У 1932 р. у Мальмезон під Парижем улаштували виставу книг і мап, які вдалося зберегти в родині нащадків Марії-Люізи, дружини Наполеона. Ці книги та мапи належали Наполеонові: сім великих пакунків мап дотичило Росії; тут можна було бачити майже всі мапи України з XVII. і XVIII віку.

Ст. 90. „У Москві — згадує у своїх споминах Сен-Дені...“ Revue des deux Mondes, 1921. 15. VI.

Ст. 91. „Наполеон рішив відступити на захід...“ 19. грудня 1811 р. Наполеон вимагає від свого бібліотекаря зібрати йому „найзамітніші праці про топоґрафію Росії, особливо Литви... Зберіть також те, що маємо у французькій

мові найдокладнішого про кампанію Карла XII-го". Ціла ця бібліотека згоріла підчас катастрофи в Росії.

Ст. 91. „Про Чернигівщину... Мешканці мають назву..." „Les habitants sont en général les Petits Russes ainsi appelés par opposition à la Grande Russie ou Ukrainiens".

Ст. 91. „Міста збудовані..." „Les villes sont bâtis à la manière des Ukrainiens, c'est-à-dire beaucoup de maisons solides qui se tiennent très proprement. Les maisons à la manière russe sont rares. Leur langue est douce".

Ст. 92. „Цікаву вістку знаходимо в листі..." „Archives de Guerre. № 1489. (Mémoires).

Ст. 95. „Маре писатиме двічі..." Correspondance № 18994.

Ст. 95. „...цей договір був накинений Туреччині..." Архів Мін. Зак. Спр. Turquie. Correspondance Politique. vol. 226. f. 158. Лист з 28. IX. 1812 р.

Ст. 96. „Туреччина, що починаючи від 1807 р...." „Histoire de l'Empire Ottoman depuis 1792 jusqu'en 1844" par le St. Denys. Paris, 1844. III. ст. 325-7.

Ст. „Коли ж начальник штабу... Коста..." Про цей епізод див. Costa de Beauregard „Un homme d'autrefois". Paris 1878. ст. 338.

Ст. 98. „...того Пугачова з університетською освітою, якого так боявся Жозеф де Местр..." Див. перша примітка ст. 120. Жозеф де Местр був за часів Наполеона представником сардинського короля у Петербурзі.

Ст. 100. „Яким чином — каже Бертіє — можна..." De Ségur „Histoire de Napoléon et de la Grande Armée pendant l'anneé 1812." vol I. p. 234.

Ст. 101. „На Св. Олені він говорив..." Gourgaud „S-te Hélene. Journal inédit de 1815 à 1817." I. 165.

Ст. 102. „Без московської пожежі..." O'Méara „Napoléon en exil ou l'Echo de Sainte Hélène". Paris, 1834. I. 191.

Ст. 103. „Його Величність одного разу..." Пор. Національний Архів. AF. IV. 1646.

Ст. 103. „...це військо буде йому у велику користь..." Санґушко вживає тут термінів „langue et l'écriture russe", але з того, що він пише, що мешканці коронної Польщі не розуміють цієї мови можна, гадаю, припустити, що він мав на увазі саме українську мову.

Ст. 105. „Тішить мене, що Бонапарт руйнує Росію...“ Всі ці відомости були оголошені за архівними матеріялами в харківському журналі „Прапор марксизму“. 1930, січень-лютий.

Ст. 106. „Софія Скалок... у своїх цікавих споминах...“ Ці спомини вперше у повній редакції були видруковані у Москві в 1931 р. у збірці „Воспоминания и разсказы деятелей тайных обществ 1820-х годов“. Т. I., ст. 460. Вона була дочка Василя Капніста, автора відомої комедії „Ябеда“ і сестрінниця Петра Капніста, того, що їздив до пруського короля в 1791 р. шукати допомоги для України проти царя.

Ст. 106. „Певне і знайшовся б і новітній Мазепа...“ На цьому місці варт подати, що в архіві франц. Міністерства Війни переховується „Справоздання про те, що сталося з Великою Армією від Варшави до Москви“. Там між іншим читаємо: „У Могилеві армію зустріли дуже чемно і прихильно. Цьому в значній мірі сприяв факт, що православний єпископ негайно визнав авторитет французької влади. Сам єпископ — українець з походження.“ Єпископом тоді був Варлаам Шишацький, пізніше засланий як звичайний чернець у Новгород сіверський манастир за те, що присягав у соборі Наполеонові і підчас богослужб поминав французького імператора.

Ст. 106. „Український хліб продавався в Европі...“ Пор. „Сѣверная Пчела“. Петербург. 1825. № 25.

Ст. 107. „...Україна матиме відвагу скинути російське ярмо“. Correspondance, XXIV. 62.

Ст. 107. „Історичні відомости про козаків...“ — „Précis historique sur les Cosaques, nation sous la domination de Russes. Par N. L. Pisot. Paris, 1812. 8⁰ p. 38.

Ст. 108. „Того самого року... Дамаз де Раймен... написав двотомову працю...“ — „Tableau historique, géograhpique, militaire et morale de l' Empire de Russie, par Damaze de Raymond. Paris, 1812. 2 vol. 8⁰.

Ст. 109. „...двотомова роскішна праця... Шарла Решберґа...“ — „Les peuples de la Russie, ou description des moeurs, usages et costumes des diverses nations de l' Empire de Russie... par comte Charles de Rechberg.“

Ст. 109. „...якийсь Кар видав працю про козаків“ — „Des Cosaques ou détails historiques par les moeurs, coutumes, vêtements, armes et sur la manière dont ce peuple fait la guerre. Recueillis de l' allemand par J. L. Karr. Paris, 1814. 8⁰, p. 94.

Ст. 110—111. „Цікаво, що ці натяки та згадки здебільшого саме говорять про Україну...“ 1813—1814. Mémoires et Projets.

Ст. 111. „...документ, який переховується в Національному Архіві...“ F7. „Occupation Etrangère“ 1814—1815. Marne

Ст. 111. „Зміст цього циркуляра...“ Припускаю, що подібні циркуляри розіслано і до префектів інших департаментів, окупованих козацькими частинами.

ДЖЕРЕЛА

А. РУКОПИСИ.

I. Архів Міністерства Закордонних Справ (Archives du Ministère des Affaires Etrangères).

Correspondence Politique.

a) Russie. vol. 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138. Supl. vol. 32, 35.

b) Pologne. 323, 324, 325, 327, 328.

c) Turquie. vol 183, 184, 204, 226, 323, 325.

Mémoires et documents. Russie. Supl. vol. 26, vol. 125: Pologne. vol. 28.

II. Archives Nationales. AF. IV. 1692. AF. IV. 1696. AF. IV. 1687, AF. IV. 1646. F. 7. Occupation Etrangère 1814—1815. Marne.

III. Archives de Guerre 1489 (Mémoires); Reconnaisances Russie.

В. ДРУКОВАНІ ПРАЦІ.

Correspondance de Napoléon I-er publiée par l' ordre de Napoléon III. Paris 1858—1870. 30 vol. 4⁰.

Lecestre. Letres inédites de Napoléon I-er. Paris, 1897. 2 vol. 8⁰.

Las Casas: „Mémorial de Sainte Hélène". Londres et Paris. 1823. 4 vol. 8⁰.

Ch de Mazade: „Correspondance du Maréchal Davout prince d'Eckmühl (1801—1815). Paris, 1885 4 vol. 8⁰.

Военскій: Акты и Документы къ 1812 году. Спб. 1909.. 2 т.

Journal de l'Empire 1805—1807.

Moniteur Universel. 1805, 1807, 1811—1813.

Roman Svetyk: „Napoléon en 1812". Paris, 1836. 8⁰, p. 464.

Dominique Dufour de Pradt: „Histoire de l' ambassade dans le Grand Duché de Varsovie en 1812". Paris, 1815. 8⁰, p. XXII. 239.

A. Sorel: „L' Europe et la révolution française". Paris, 1907. vol. 7, 8.

A. Vandal: „Napoléon et Alexandre I-er". L' alliance russe sous le premier Empire. Paris, 1893. 3 vol. 8⁰.

Edouard Driault: „La potitique orientale de Napoléon". Paris, 1904. 8⁰.

Idem: „Napoléon en Italie". Paris, 1905. 8⁰.

„ „La politique extérieure du Premier Consul" (1800—1803). Paris, 1910. 8⁰. p. VI. 482

Idem: „Austerlitz". Paris, 1912. 8⁰. p. VI. 412.

Idem: „Tilsitt". Paris, 1917. 8⁰. p. VIII. 491.

Idem: „Le Grand Empire". Paris, 1924. 8⁰. 424

Idem: „La chute de l' Empire" Paris, 1927. 8⁰. p. VI. 484

Campagnes des armées françaises en Prusse, en Saxe et en Pologne... Anvers. 1807. 8⁰.

Baron A. de Juchereau de St. Denis: „Histoire de l'Empire ottoman" (1792-1844). Paris 1844. 4 vol. 8⁰.

Grand Duc Nicolas Mikhaïlowitch de Russie: „L'Empereur Alexandre I-er". St. Pétersbourg. 1912. 2 vol. 4⁰.

Les Relations Diplomatiques de la Russie et de la France, d'après les rapports des ambassadeurs d'Alexandre et de Napoléon (1808-1812). St. Pétersbourg. 1905-1908. 6 vol. 4⁰.

Jérôme Bonaparte: „Mémoires et Correspondance". Paris. 1861-1865. 6 vol. 8⁰.

P. Foucart: „Campagne de Pologne" (1806-1807). Paris 1882. 2 vol. 8⁰.

M. Handelsman: „Napoléon et la Pologne". (1806-1807). Paris. 1909. 8⁰.

X. Ernouf: „Maret duc de Bassano". Paris. 1878. 8⁰. p. 691.

Bignon: „Souvenirs d'un diplomate". Paris. 1864. 8⁰.

A. Czartoryski: „Mémoires". Paris. 1887. 2 vol. 8⁰.

A. Lipinska: „La Lithuanie en 1812". („Revue des Études Napoléoniennes". VII, 188).

S Tatistcheff: „Alexandre I-er et Napoléon". (1811-1812). Paris. 1891. 8⁰.

Albert Schuermans: „Itinéraire général de Napoléon I er". Paris 1911. 8⁰.

A. Chuquet: „Napoléon I-er. Ordres et Apostilles". Paris 1911-1912. 4 vol. 8⁰.

A. Chuquet: „La jeunesse de Napoléon". Paris 1897. 3 vol. 8⁰.

Talleyrand: „Mémoires". Paris. 1891-1892. 5 vol. 8⁰.

A. Chuquet: „La guerre de Russie". Paris. 1912. 3 vol. 8⁰.

Abel Mansny: „Jérôme Napoléon et la Pologne en 1812" Paris 1931. 8⁰.

Abel Mansny: „Les idées de la Révolution Française et le régime napoléonien dans la Russie occidentale". („Revue des Etudes Napoléoniennes" II, 1903).

Baron Denniée: „Itinéraire de l'Empereur Napoléon pendant la Campagne 1812". Paris 1812. 16⁰. p. 212.

Général Langeron: „Mémoires publiés d'après le manuscrit original par la Société d'histoire contemporaine par L. G. Fabry". Paris. 1902. 8⁰ p. CXX, 524.

Recueil des instructions données aux amdassadeurs et ministres de France... Russie. 2 vol. 8⁰ par A. Rambaud.

Villemin: „Souvenirs contemporains d'histoire et de littérature". Paris 1854. 2 vol. 8⁰.

Вище подана листа не є очевидно загальною бібліоґрафією Наполеона, яка містить приблизно 200.000 назв. (Див. напр. бібліоґрафію, що її склав сумлінний німецький дослідник Kircheisen). Ми подали виключно джерельні праці, якими ми користувалися для нашої теми. Більш детальну літературу читач знайде у примітках до цієї праці.

ІЛЮСТРАЦІЇ

1. Наполеон. Малював невідомий учень Давіда. Рідкий портрет. (Bibliothèque Nationale Cabinet des Estampes).

2. Буасі д' Анґля, з тої самої збірки.

3. Ґарран де Кульон, теж там.

4. Мальт-Брюн, теж там.

5. Заголовна сторінка праці Антуана (Bibliothèque Nationale).

6. Мапа морського сполучення між Францією (Марсейль) і Україною (Одеса), зложена ґеоґрафом міністерства закорд. справ Barbié de Bocage у 1804 р. (Bibliothèque Nationale)

7. Маршал Себастіяні (Ibidem).

8. Ґраф Готерів. Сучасний портрет невідомого автора. (Bibliothèque Nationale. Cabinet des Estampes)

9. Лесюр (Bibliothèque Nationale).

10. Заголовна сторінка коректи праці Лесюра (Ibidem).

11. „Народи російської імперії" з праці Charles de Rechberg: Les peuples de la Russie..." Порівн. примітку до ст. 109.

ЗМІСТ

Передмова Едуарда Дріо.
Від автора 10
Французька революція супроти України 13
Ненависть Наполеона до Росії 33
Наполеон і польське питання 54
Історія Наполеоніди 65
Інформатори та пропаґатори Наполеона 76
Примітки 113
Джерела 125
Ілюстрації 128

БІБЛІОТЕКА НАУКОВ. Т-ВА ім. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

ДОСІ ВИЙШЛИ У БІБЛІОТЕЦІ „ДІЛА“:

1. Улас Самчук: „Віднайдений рай“, — новелі.
2. Софія Яблонська: „З країни опію та рижу“. (Кількадесять ілюстрацій).
3. Барбе Д'Оревілі: „Чортиці“, переклав М. Рудницький.
4. Бальзак: „Чародійна шкіра“, переклав В. Софронів.
5. і 6. Ольга Кобилянська: „Апостол черні“, повість, (2 томи).
7. і 8. Василь Масютин: „Два з одного“, повість (2 томи)
9. Ірина Вільде: „Бє восьма“, повість (вичерпане).
10. Кнут Гамсун: „Під осінніми зорями“, повість переклав І. Ставничий.
11. В. Будзиновський: „Як чоловік зійшов на пана“.
12. Володимир Бірчак: „Золота скрипка“.
13. Сальваторе Фаріна: „Любов оповита брехнею“ перекл. М. Островерха (повість і новелі).
14. Юрій Косач: „Клубок Аріядни“, новелі.
15. Іван Зубенко: „Квітка на багні“, повість.
16. Богдан Лепкий: „Три портрети“, (Франко — Стефаник - - Оркан).
17. Федір Дудко: „Дівчата очайдушних днів“.
18. „Чорна Індія Молодої Музи“ (В. Бірчак, П. Карманський, Б. Лепкий, В. Пачовський, С. Твердохліб, Г. Хоткевич, С. Чарнецький, О. Шпитко, М. Яцків). Новелі, з передмовою М. Рудницького.